

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

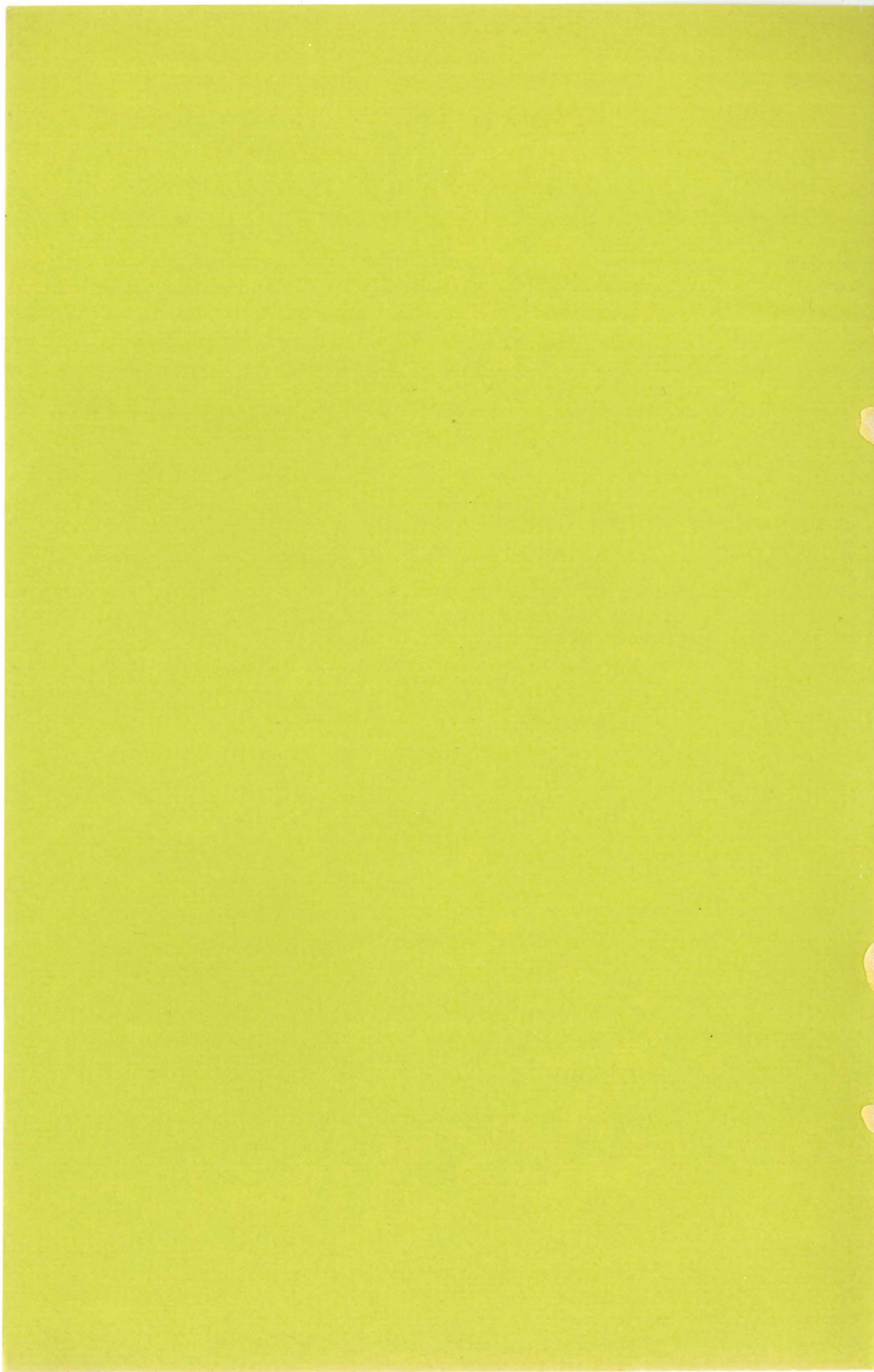
EX ORIENTE LUX

19,2 - 1973

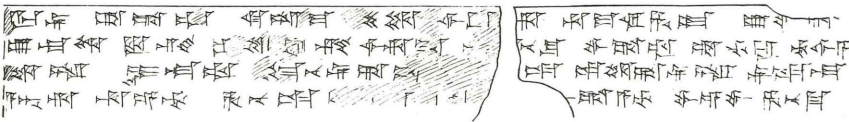
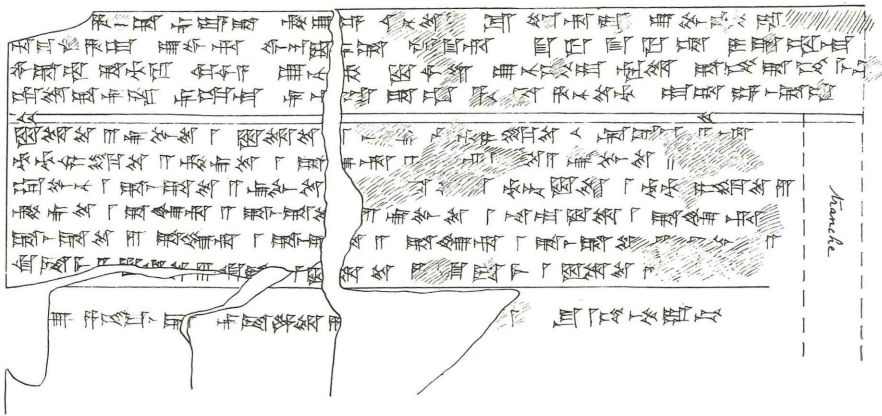
LEIDEN

1974

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Copie van een in babylonisch spijkerschrift geschreven hoeritische tekst, gevonden bij de opgravingen te Ugarit. Het tablet bevat de tekst van een hoeritisch lied (de eerste vier regels, die doorlopen op de achterzijde van het tablet = de laatste vier regels van de copie), gevolgd door muzikale aanwijzingen voor de uitvoering ervan. Op basis hiervan is dit lied thans inderdaad ten gehore gebracht; vgl. elders in dit nummer. Afbeelding naar *Ugaritica*

V, 1968, p. 487 (RS 15.304).

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 25.—; voor jeugdleden en studenten f 12.50. Hiervoor ontvangen zij Phœnix, worden zij uitgenodigd voor door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijzen van Phœnix bedraagt voor niet-leden f 25.—.

Redactie Phœnix: K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Algemeen secretariaat en administratie van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden (tel.: 01710-23682; postgiro: 229501; Bank: AMRO, Leiden).

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Drs. M. STOL, secr.; Mevr. E. TRAPMAN-LABOUCHÈRE, penningm.; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE; Prof. dr. A. S. VAN DER WOUDE; Prof. dr. J. ZANDEE.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Twee ushabti's uit de 26e Dynastie (Th. G. APPELBOOM)	275
Wie buiten is (M. HEERMA VAN VOSS)	282
Nogmaals „Van Beitel tot Penseel” (K. R. VEENHOF)	284
Een hoerrietisch lied ten gehore gebracht (K. R. VEENHOF)	293
Korte berichten. Een ammonietische inscriptie; Anšan geïdentificeerd (K. R. VEENHOF)	299
Boekennieuws	302

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

In de op 8 juni 1974 te Leiden gehouden algemene ledenvergadering van het Genootschap is het Dagelijks Bestuur nieuw samengesteld. In het volgende nummer van Phœnix zal hierover nadere informatie worden gegeven.

Het adres van de redactie van *Phœnix* en het *Jaarbericht* is per 1 juli 1974 door verhuizing van de redacteur, Prof. dr. K. R. VEENHOF, gewijzigd in: Schubertlaan 50, Heemstede.

In de uitgifte van *Phœnix* is enige achterstand ontstaan. Deze zal worden ingelopen door tegen het einde van 1974 een dubbel nummer, 20, 1-2, te doen verschijnen.

Ter perse is deel XVIII in de Serie *Mededelingen en Verhandelingen*. Het is deel 3 van de studie van Dr. B. SRICKER over *De Geboorte van Horus*, dat tegen het einde van 1974 verzonden kan worden. Oude en nieuwe leden worden hartelijk uitgenodigd deze publicatie te kopen (ook de delen 1 en 2 zijn nog verkrijgbaar), opdat zodoende door een redelijk verkoop van dit deel ook in de toekomst de uitgave van belangrijke monografieën en studies binnen deze serie van Ex Oriente Lux mogelijk blijft.

Het in het vorige nummer van Phœnix, als in voorbereiding zijnd nieuw deel in de serie *Mededelingen en Verhandelingen*, aangekondigde overzicht over de sumerische literatuur door Dr. W. H. Ph. RÖMER, zal niet in deze serie kunnen verschijnen. Het analytisch-bibliografische deel van deze studie is gereed; de tekstproeven in vertaling vragen een langere voorbereidingstijd dan voorzien. Het voltooide gedeelte zal in een der volgende nos. van het tijdschrift *Bibliotheca Orientalis* worden gepubliceerd, en als overdruk afzonderlijk verkrijgbaar zijn voor belangstellenden.

Ter perse is eveneens deel 23 van het *Jaarbericht Ex Oriente Lux*. Ook dit zal omstreeks het einde van dit jaar gereed zijn. De inhoud is als volgt samengesteld: Der Greif als bildhafter Ausdruck einer altägyptischen Religionsvorstellung — W. BARTA; The Enigmatic Chests — J. F. BORGHOUTS; The Ancient Egyptians and the Bushmen — H. C. JELGERSMA; Ein zweiter Goldring mit hieroglyphisch geschriebenen Namen und Titulatur des Antonius Pius — E. GRAEFE; Barbarenkunst — J. BÖRKER-KLAHN; A Reinterpretation of Exodus III, 21-22 and Related Texts — TH. C. VRIEZEN; New Inscriptions from Hatra (nos. 231-280) — R. DEGEN; Jerusalem, Holy City of Three Religions — Z. WERBLOWSKY. De omvang bedraagt ca. 125 pag. Wie nog niet op het Jaarbericht is geabonneerd kan thans intekenen op dit deel, dat hij t.z.t. tegen een gereduceerde verkoopprijs ontvangt. Oudere delen van het Jaarbericht vanaf no. 10 zijn nog verkrijgbaar.

TWEE USHABTI'S UIT DE 26e DYNASTIE

In 1916 publiceerde F. L. GRIFFITH¹⁾ enkele Egyptische oudheden die in 1862-1863 door J. H. COCHRANE in Egypte waren verzameld. Daaronder bevonden zich 2 ushabti's²⁾ — de ene behorende aan Osorkon, wiens functie wij misschien mogen definiëren met „Hofkapelmeester”³⁾, de andere behorende aan Pedi-Neith, „Opperrentmeester” van de adoratrix van de God (= Amon)⁴⁾. Beide ushabti's zijn vervaardigd van blauw-groene faïence met hiëroglifische inscriptie in horizontale banden om het lichaam, bevattend naam, titels en een deel van het 6e hoofdstuk van het Dodenboek⁵⁾.

De ushabti van Osorkon is zeer beschadigd — het hoofd en de rechthoekige basis ontbreken. Later werd dit stuk geschonken aan het Ashmolean Museum te Oxford.

Van ieder van deze beide ushabti's bevindt zich nog een exemplaar in het bezit van de schrijver (fig. 90)⁶⁾. Aangezien beide beeldjes een toegang vormen tot een interessante periode van de Egyptische geschiedenis en juist recente opgravingen gericht zijn op het blootleggen van graven uit deze periode⁷⁾, leek het verantwoord hier op deze plaats in een klein opstel over deze beide beeldjes iets meer te vertellen.

1. Ushabti van uitzonderlijke fraaie kwaliteit, vervaardigd van blauw-groene faïence, nu ten dele (tekstgedeelte) — wellicht door vochtige

1) *JEA* 3, 1916, pp. 193-198. Pl. 33-35.

2) *IDEM*, Pl. 34, No. 7 en 8.

3) FAULKNER, R. O., *Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford 1964, p. 177 *imy-r hst pr-c3* = master of the king's music.

4) "high steward of the adoratrix of the god" (grand majordome de la divine adoratrice). Zie ook noot No. 17.

5) PETRIE, FL., *Shabti's*. London 1935., p. V.

6) Pedi-Neith (verworven te Den Haag 1960), Osorkon (verworven te Parijs 1962).

7) DONADONI, S., 'Les fouilles récentes en Egypte de l'Université de Rome', *Bull. de la Soc. Fr. d'Ég.*, No. 61, Juin 1971, p. 18 e.v. (Sheshonq). DE MEULENAERE, H., 'Travaux archéologiques dans Asâsif (1970-1972)', *Bull. de la Soc. Fr. d'Ég.*, No. 66, Mars 1973, p. 5 e.v. (Aba en Pedihoresnet).

Fig. 90. Twee ushabti's uit de 26e dynastie (verzameling TH. G. APPELBOOM); links: Osorkon (1); rechts: Pedi-Neith (2).

bodemomstandigheden — bruin verkleurd, behorend tot het type dat voorzien is van een rugpijler en een rechthoekige basis. De tekst is ingesneden in horizontale regels om het lichaam. Aangezien de voet ontbreekt, resteren nog 9 regels hiërogllyphen en is de lengte heden nog 16 cm. Het hoofd, met fijn gemodelleerd gelaat, was eens afgebroken doch de breuk is nu gerepareerd, evenals de baard, waarvan een deel is gerestaureerd. Ook de neus vertoont een blessure. Ondanks deze beschadigingen komt men toch licht onder de indruk van de bijzondere fraaiheid van dit beeldje, dat men zonder twijfel kan beschouwen als één van de fijnste voorbeelden van faience-sculptuur uit deze periode (26e dynastie).

Wanneer wij nu onze ushabti vergelijken met het exemplaar gepubliceerd door GRIFFITH⁸⁾ dan vormt de onze een aanvulling alleen al daardoor, dat het hoofd aanwezig is. Verder blijkt dat beide beeldjes individueel zijn gemaakt. De tekst is niet ingedrukt door middel van een vorm, doch ingesneden in het beeldje vóórdat de glazuurlaag werd aangebracht. De groepering der hiërogllyphen en de plaatsing van de tekst in de horizontale regels vertonen bij beide beeldjes onderlinge verschillen. Een andere opvallend verschil is dat het beeldje gepubliceerd door GRIFFITH de linkerhand kruist over de rechterhand; onze ushabti toont evenwel rechts over links. Van massaproductie in een vorm is dus geen sprake.

Wezen wij zojuist op de verschillen, een interessant punt van overeenkomst betreft de breuken: beide beeldjes zijn gebroken op bijna dezelfde plaatsen. Het hoofd is van de schouders gebroken; de breuklijn loopt door de klaft, onder de kin. Evenzo ontbreekt de voet en de rechthoekige basis; bij beiden ligt de breuklijn onder de 9e regel van de tekst. Wanneer wij deze overeenkomst waarnemen, zijn wij geneigd te denken aan intentionele breuken (moedwillige vernieling). Doch is dit verantwoord? Een antwoord vermogen wij niet te geven. Toch is breuk van grafinhoud vaker waargenomen⁹⁾. Deze zal hoofdzakelijk geweten moeten worden aan de activiteit van grafrovers en wel in een tijd waarin men de geldelijke waarde van deze voorwerpen nog niet had leren kennen.

De tekst bestaat uit een deel van het 6e hoofdstuk van het Dodenboek en — in de eerste drie regels — naam, functie en familierelaties van de dode:

⁸⁾ *JEA* 3, 1916, Pl. 34, No. 7.

⁹⁾ *JEA* 3, 1916, pp. 147 e.v. (Het zogenaamde graf van Amenhotep I). Bekend zijn ook vooral enkele papyri die verslag geven van grafroof in de 21e Dynastie waarbij graven werden beroofd van goud en zilver, waarna de overige grafinhoud werd verbrand. Gebroken ushabti's zijn bijvoorbeeld ook bekend uit het graf van Pedi-Amen-Apt (26e Dynastie). Zie PETRIE, FL., *Shabti's*. London 1935. Pl. 42, No. 532-534 en p. 15 en J. M. A. JANSSEN in *Phoenix* 4, 1958, No. 2, p. 35 e.v.

A. wsir pr-c³ imy-r hst wsrkn rn.f nfr (nfr-ib-R^c) s3-N.t
iri.n i^hms m3^c-hrw.

B. wsir (nfr-ib-R^c) s3-N.t ms it.s mri-imm m3^c-hrw.

De vertaling van deze regels luidt:

A. De Osiris, Hofkapelmeester, Osorkon, (met) zijn schone naam Nefer-ib-Re zoon van Neith, verwekt door Amasis, zaliger¹⁰).

B. De Osiris Nefer-ib-Re zoon van Neith, zoon van Ites-meri-Amon¹¹).

De afstamming van Osorkon is dus precies bekend: De vader heette Amasis en de moeder Ites-meri-Amon.

De naam Osorkon komt vooral voor in de 22e en 23e Dynastie (koning Osorkon I-IV), ca. 945-725 v. Chr. Deze naam wordt in de koninklijke cartouches doorgaans geschreven in de syllabische vorm, in ons geval echter met éénlettertekens. De tijd evenwel waarin onze Osorkon leefde volgt uit zijn „schone naam”, die is samengesteld met de naam (Nefer-ib-Re) van Psammetichus II (593-588 v. Chr.) van de 26e Dynastie¹²).

Het bij de naamgeving van personen teruggrijpen op koningsnamen is in het oude Egypte in bepaalde perioden algemeen gebruikelijk geweest. Het gebruik van de z.g. „schone naam”, weergevend de volledige naam van de koning in cartouches, is vooral toegepast tijdens Psammetichus I en II, of kort daarna. Het is dus tijdens de regering van Psammetichus II (593-588 v. Chr.) of iets later (de vader heette immers Amasis), dat Osorkon zal hebben geleefd in zijn functie van Hofkapelmeester of Koninklijk Muziekdirecteur¹³) aan het hof te Saïs.

¹⁰) pr-c³ — FAULKNER, R. O., *Conc. Dict. M.E.*, p. 89 en GARDINER, A. H., *Eg. Grammar*. London 1927, p. 75.

hst — FAULKNER, p. 177 (imy-r hst pr-c³).

wsrkn — RANKE, *Äg. Pers. Namen I*, p. 87, No. 2 (mit schönem Namen nfr-ib-Re-s3-N.t) en p. 194, No. 20.

i^hms — RANKE, *op. cit. I*, p. 12, No. 19.

iri.n — RANKE, *op. cit. II*, p. 9 en 6 (verwekt door).

rn.f nfr — RANKE, *op. cit. II*, p. 6.

¹¹) it.s mri-imm — RANKE *op. cit. I*, p. 155, No. 23.

ms — RANKE, *op. cit. II*, p. 9 en 6 (zoon van).

¹²) RANKE, *op. cit. I*, p. 194, geeft Psammetichus III. Dit moet zijn Psammetichus II.

¹³) HICKMANN, H., *Musik Geschichte in Bildern*, Bd. II, Lief. I, p. 168. (Noemt Osorkon de laatste Egyptische Königl. Musik Direktor).

Misschien zullen wij dan ook Osorkon's graf moeten zoeken in de omgeving van Saïs of Memphis, waar hij zijn functie uitoefende. (Overigens liggen er zeer veel graven uit de 25e en 26e Dynastie in de grote necropolis van de Asâsif¹⁴).

2. Ushabti van lichtgroene faïence met fijn gemodelleerd gelaat en duidelijk ingesneden tekst in 8 horizontale regels om het lichaam en verder op de voet en op de linker zijkant van de rechthoekige basis (lengte 15,5 cm). Wanneer wij deze ushabti vergelijken met het exemplaar afgebeeld door GRIFFITH¹⁵), dan valt het ook hier weer op dat ons exemplaar afwijkt in uitvoering, dwz. beide beeldjes zijn niet uit één vorm, doch zij zijn individueel gemaakt (ook hier is de handhouding anders).

De tekst bestaat weer uit een deel van het 6e hoofdstuk van het Dodenboek. De eerste en tweede regel geven ondermeer naam en titel van de dode (C).

De vertaling van deze tekst luidt:

*De Osiris, Opperrentmeester*¹⁶) van de adoratrix van de god¹⁷) *Pedi-Neith, zoon van Tedi-Bastet.*

C. wsir imy-r pr-wr n dw3.t-ntr pdi-N.t ms tdi-b3st.t.

D. rp^(t) h3ty^{-c} imy-r pr-wr n dw3.t-ntr pdi-N.t m3^c-hrw
s3 n mry-ntr psmtk m3^c-hrw iri.t.n nb.t-pr tdi-b3st.t
m3^c-hrw.

E. wsir rp^(t) h3ty^{-c} imy-r pr-wr n dw3.t-ntr (nh ns nfr
ib R) nh ty d.t pdi-N.t m3^c-hrw.

¹⁴) BAEDEKER, *Ägypten*. Leipzig 1928. Thebe-Asâsif, p. 314 en kaart p. 288.

¹⁵) *JEA* 3, 1916, Pl. 34, No. 8.

¹⁶) *imy-r pr-wr* — FAULKNER, R. O., *Conc. Dict. M.E.*, p. 63 ("High Steward").

¹⁷) GARDINER, A., *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1966, p. 354.

IDEM, *Egyptian Grammar* 1927, p. 475, N. 14 (adoratrix of the God).

FAULKNER, R. O., *Conc. Dict. M.E.*, p. 310. CHRISTOPHE (zie noot 18) vertaalt "Divine Adoratrice".

Wie de moeder van deze Pedi-Neith was blijkt hieruit, evenals zijn functie. Wie zijn vader was en welke titels hij voerde blijkt uit een grafkegel¹⁸) met hiëroglifische tekst (D) die in vertaling luidt: *De edelman en prins, opperrentmeester van de adoratrix van de god, Pedi-Neith, zaliger, zoon van de geliefde van de god Psammetichus, zaliger, en de meesteres van het huis Tedi-Bastet.*

Het gebruik hier van uit oude tijden stammende titels „vorst” en „prins” moet wellicht verklaard worden uit de archaïserende smaak van deze tijd. Wie deze adoratrix van de god was blijkt uit een tekst in het graf van Pedi-Neith¹⁹), aanwezig bij Thebe, Asâsîf, graf No. 197.

Een regel van deze tekst (E) luidt: *De Osiris, edelman en prins, opperrentmeester van de adoratrix van de god Anchnesneferibre, zij leve eeuwig, zaliger.*

Samengevat krijgen wij dus: Pedi-Neith²⁰), zoon van Tedi-Bastet (de moeder) en Psammetichus, „geliefde van de god” (de vader), opperrentmeester van Anchnesneferibre²¹) (dochter van Psammetichus II) die adoratrix en goddelijke vrouw van Amon was.

Prinses Anchnesneferibre was de opvolgster in deze functie van Nitocris (dochter van Psammetichus I) die, zoals dit bij deze godsvrouwen gebruikelijk was, haar als dochter had geadopteerd.

Wat deze opvolging betreft is het interessant te zien de opeenvolging (sedert de 25e Dynastie) van ambten en functies bekleed door personen van zeer hoge geboorte (koningsdochters en koninklijke gemalinnen, alle goddelijke vrouwen van Amon)²²):

18) DARESSY, *Recueil des cônes funéraires*. Mém. de la Miss. arch. franc. 8, p. 287, No. 159 en CHRISTOPHE, L. A., 'Les trois derniers Grands Majordomes de la 26e Dynastie', *Ann. du Serv.* 1956, p. 85.

19) GARDINER-WEIGALL, *Topographical Catalogue of Private Tombs*, p. 34.

CHAMPOLLION, *Notices descriptives* . . . I, p. 552.

PORTER and MOSS, *Topogr. Bibl. I, Theban Necropolis*, p. 302. (Asâsîf-No. 197).

Ann. du Serv., 1956, p. 84a Zie ook noot 14.

20) RANKE, *Äg. Pers. Namen*, p. 124, No. 6

CHRISTOPHE, L. A., *op. cit.*, p. 83 e.v.

21) GARDINER, A. H., *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1966, p. 354.

Guide to the Eg. Collections in the British Museum. London 1930. p. 389 en afb.

214 (sarcophaag van Anchnesneferibre); *Handbook to the Eg. Mummies and Cof-*

fins in the Br. Museum. London 1938. p. 64 en Pl. XXVIII. SANDERS-HANSEN, C. E.,

Die Religiösen Texte auf dem Sarg des Anchnesneferibre. Kopenhagen 1937.

22) YOYOTTE, J., 'Les vierges consacrées d'Amon Thébain', *Comptes Rendus des séances de l'Académie des Inscr. et Belles Lettres*, 1961, p. 43; YOYOTTE, J., 'Les adoratrices de la troisième période intermédiaire', *Bull. de la Soc. Fr. d'Ég.*, No. 64, Juin 1972, p. 31 e.v.;

SANDERS-HANSEN, C. E., *Das Gottesweib des Amun*. Kopenhagen 1940.

1. Osorkon III — zijn dochter Shepenwepet II.
Haar opperrentmeester was Akhamenrou ²³⁾
2. Pianchi II — zijn dochter Shepenwepet III.
3. Psammetichus I — zijn dochter Nitocris.
Haar opperrentmeesters waren o.a.: Pebes, Iba; Pedihoresnet en Sheshonq zoon van Harsiesis.
4. Psammetichus II — zijn dochter Anchnesneferibre (goddelijke vrouw en adoratrix van Amon, ca. 585-525 v. Chr.).
Haar opperrentmeesters waren: Sheshonq zoon van Harsiesis, Pedi-Neith en Sheshonq zoon van Pedi-Neith.

Deze rentmeesters nu hadden het beheer over de geweldige bezittingen aan land en andere emolumenten die aan deze prinsessen in hun hoge waardigheid van „goddelijke vrouw van Amon” en „adoratrix” ten deel vielen bij de aanvaarding van dit hoge ambt ²⁴⁾. Tevens waren zij chef van het paleis en van de daar werkende dienaren, kamerheer en begeleider van de adoratrix, opvoeder van haar kinderen en controleur van haar bouwactiviteiten. Een belangrijke taak was ook hun deelname aan de tempelceremoniën ²⁴⁾.

Anchnesneferibre werd bovendien 1e profetes van Amon in het 4e jaar van Apries ²⁵⁾ (589-570 v. Chr.), dus ca. 585 v. Chr. Haar rentmeester was toen nog Sheshonq zoon van Harsiesis, die dit ambt reeds onder Nitocris verkreeg. Hij diende beide Adoratrices gedurende de laatste jaren van de regering van Apries en het eerste deel van de regering van Amasis (569-526 v. Chr.). Sheshonq, zoon van Pedi-Neith was in functie gedurende het laatste deel van de regering van Amasis en de eerste jaren van de regering van Psammetichus III. Het is dus tijdens de regering van Amasis (569-526 v. Chr.) dat Pedi-Neith in functie was en zijn dood moet hebben plaatsgevonden vóór het einde van de regering van Amasis, hetgeen ons een tamelijk scherpe datering geeft voor onze ushabti.

Wij hebben reeds gezien dat zijn titels luidden edelman en prins en dat zijn vader „geliefde van de god” (*mry-ntr*) was. Deze benaming is misschien op te vatten als titel voor „hoveling” aan het hof te Saïs („god” hier misschien in de betekenis van „Koning”). Saïs krijgt hier des te meer betekenis als plaats van herkomst van Pedi-Neith, wanneer wij ons realiseren dat de vader van Pedi-Neith (Psammetichus) dezelfde naam draagt als die

²³⁾ LÉCLANT, J., 'Le prêtre Pekiry et son fils le grand majordome Akhamenrou', *JNES* XIII, 1954, p. 145 e.v.

²⁴⁾ GARDINER, A. H., *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1966, p. 354.

SANDERS-HANSEN, C. E., *op cit.* (noot 22), p. 43.

²⁵⁾ CHRISTOPHE, L. A., *op cit.*, p. 94 en GARDINER, A. H., *op cit.*, p. 356.

van de stichter van de 26e Dynastie en Padi-Neith zelf een naam draagt samengesteld met die van de godin Neith, wier belangrijkste heiligdom zich te Saïs bevond ²⁶).

TH. G. APPELBOOM

WIE BUITEN IS

Aanleiding tot deze bijdrage vormt een sinds kort toegankelijke tekst, *Dodenboek* 193. Daarin wordt een bede gericht tot de *achoe*, de gestorvenen, die het privilege kennen, op rituele wijze begraven te zijn. Zij worden met verschillende epitheta toegesproken en daarvan licht ik er hier één uit. In r. 3 heten zij „die begraven zijn in de nabijheid der mensen of buiten”. De passage is archeologisch interessant, omdat men er zowel de „settlement-burial” als de „desert/cemetery-burial” in terug vindt. Het eerst genoemde gebruik, waarbij de doden onder en bij de woningen van de levenden ter aarde besteld werden, is uit praehistorische tijd bekend. Evenzeer uit die fase daterend is voor de periode daarna de andere wijze van bijzetting karakteristiek.

Onze passus is niet de enige, waar de overledenen met „buiten” geassocieerd worden. Ik citeer uit de *Papyrus B.M. 10288* een tweede aanroeping (Col. A, 17). Anders dan in de vorige is de toon grimmig. Het zijn gevaarlijke wezens, doden en anderen, die hier bezworen worden: „Weest ver van mij met Uw adem, die van buiten komt!” Hierbij valt te denken aan een onderscheid, dat de Egyptenaar tussen twee soorten ziekten en aandoeningen maakt. De ene betreft „iets, dat zijn eigen lichaam schept”, de andere „iets, dat van buiten af intreedt”, zoals de *Papyrus Edwin Smith* formuleert (IV, 16/7). Aldaar wordt het tweede verschijnsel als volgt toegelicht: „Dat is de adem van een god van buiten of van een dode, door introductie”. „Dode” wordt op deze plaats met een andere term aangeduid dan in *Db* 193; het is de „gewone” gestorvene, verstoken van voorrechten bij begrafenissen en in hiernamaals. Zij worden in het bijzonder geducht als „revenants”, die rondspoken en onheil brengen. Maar deze minder aangename eigenschappen kunnen ook aan geprivilegeerde overledenen, aan demonen en aan goden toegedacht worden. De vijandelijke adem blijkt voor de mens soms fataal. „Dood door intrede van buiten” luidt dan de kwalificatie in een door GARDINER bewerkte tekst. Opvallend is in dergelijke passages het gebruik der woorden „van buiten”. In de citaten uit *B.M. 10288* en *Smith* lijken zij zelfs overbodig. Toch heeft men behoefte aan die uitdrukkelijke vermelding.

²⁶) Gaarne dan ik Dr. H. TE VELDE te Groningen voor het enthousiasme waarmee hij mij met raad en daad ter zijde stond, speciaal ook m.b.t. de geraadpleegde literatuur.

De reden blijkt deze te zijn. Wie sterft, wordt uit zijn aardse woonplaats naar het woestijndal gebracht, verwisselt de wereld der levenden voor het „andere land”. Hij betreedt wat voor de achtergeblevenen exterritoriaal gebied is. Hij gaat over naar een orde, welke verschilt van die der mensen. Zijn positie kenmerkt zich door macht en, in het geval van de *achoe*, door voorrechten. Die status is ook ambivalent: naar gelang van de situatie wordt hij begeerd of gevreesd. Wie niet meer tot de besloten gemeenschap van „binnen” hoort en „thuis” verlaat, komt „buiten” en kan un-heimliche trekken vertonen. Met „binnen” en „thuis” geef ik het Egyptische *chenoe* (*WB* II, 404, 11) weer, tegenhanger van „buiten” (*roeti*).

In ander verband komt dit verschil tussen buiten en binnen evenzeer tot uiting. *Db* 190 spreekt van een uiterst geheim boek, dat men slechts in zeer exclusieve kring mag reciteren, „zonder toe te laten, dat een ander gezicht het ziet, dan wel een dienaar, die van buiten komt” (r. 6). Over *Db* 161 zegt de rubriek, dat „hij, die (van) buiten is” de spreuk niet mag kennen; de aanduiding staat daar op één lijn met de eveneens vermelde „profanen” (r. 4-5). De rollen zijn in deze twee voorbeelden gewijzigd: nú heeft de „inner circle” een elitair karakter, maar hier zijn het dan ook geen doden, demonen of goden, die uitgesloten worden. De gewaarwording is echter dezelfde als die wij in de vorige beide alinea’s aantreffen. Wie zich buiten bevindt beantwoordt niet aan de norm van binnen, staat apart en is — bepaald niet automatisch, maar wel in casu — ongewenst. Op deze wijze heeft *roeti* zich kunnen ontwikkelen tot een woord voor „outsider, profane, vreemde(ling), vijand” (*WB* II, 405, 17/8).

Wat geldt voor de dode, bijgezet in de woestijn, is ook van toepassing op Seth, heerser over dat gebied. Deze god van het kwaad en de zijnen horen „buiten”; zo zien het reeds de oude *Weklieders* voor de godin van de kroon (VI, 3-4). Vandaar is het nog slechts een stap naar de gedachte, dat Seth „buiten Egypte” gezet moet worden (*WB* II, 405, 8). Het beginsel is hetzelfde, de vertrouwde cirkel is vergroot. Tegenover *roeti* fungeert nu „in het land”. Het eigen land, gekarakteriseerd door de orde (Eg. *maat*). De koning offreert *maat* aan de godheid, die zijnerzijds er voor zorgt, hetgeen niet in orde is (*isfet*) „buiten” (het land) te houden (*Urk. VIII*, 46, h).

M. HEERMA VAN VOSS

Literatuur

- Db* 161: LEPSIUS, *Das Todtenbuch der Aegypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin*, Leipzig, 1842.
Db 190: WALLIS BUDGE, *The Book of the Dead*, London, 1898.
Db 193: HEERMA VAN VOSS, *De spreuk om de kisten te kennen*, Leiden, 1971. en: *Dodenboek* 193, *ZAS* 100, Heft 2 (1974).

GARDINER: in: FLINDERS PETRIE, *Gizeh and Rifeh*, London, 1907, pl. XXVII 0, vo, 8 en p. 27.

Papyrus B.M. 10288: CAMINOS *JEA* 58 (1972), 205/24.

Papyrus Edwin Smith: BREASTED, *The Edwin Smith Surgical Papyrus*, I-II, Chicago, 1930.
Urk. VIII: FIRICHOV, *Thebanische Tempelinschriften aus griechisch-römischer Zeit*, I, Berlin, 1957.

WB II: ERMAN-GRAPOV, *Wörterbuch der ägyptisch Sprache*, II, Leipzig, 1928; 1937/40.
Wekliederen: ERMAN, *Hymnen an das Diadem der Pharaonen*, Berlin, 1911.

NOGMAALS „VAN BEITEL TOT PENSEEL”

De Jubileumtentoonstelling van *Ex Oriente Lux* — „Van Beitel tot Penseel” — heeft bij de bezoekers ervan en bij de lezers van de bijbehorende catalogus belangstelling gewekt voor de schriften van het Oude Nabije Oosten en hun ontcijfering. Het lijkt daarom nuttig om in aansluiting op het daar getoonde en beschrevene de aandacht te vestigen op nieuwe vondsten en theorieën op dit gebied, dat al zijn geheimen nog lang niet heeft prijsgegeven.

Ten eerste valt te wijzen op een artikel van W. HELCK, „Zur Herkunft der sog. „phönizischen” Schrift” in *Ugarit Forschungen* 4 (1972) 41-45. HELCK verzet zich tegen de opvatting van BAUER, dat het phoenicische alfabeth een bewust gedane uitvinding was, omdat dit z.i. in strijd is met de „auffallend uncharakteristische Gestalt der Zeichen”, die bovendien soms zozeer op elkaar lijken, dat de lezing ervan moeilijkheden oplevert. Ook is hij het niet eens met degenen die, onder invloed van het sterk toegenomen, variabele materiaal, op verschillende punten binnen het syro-palestijnse gebied aan het licht gekomen, een gecompliceerde ontstaansgeschiedenis aannemen — waarbij zowel het spijkerschrift als het hieroglyphenschrift een rol speelden — zonder duidelijke „Schriftschöpfung” (RÖLLIG, *Handbuch der Archäologie, I. Allgemeine Grundlagen*, p. 295, spreekt in dit verband van „ein experimentierendes Tasten in Richtung auf die Lautschrift hin, das lokal verschiedene äussere und wahrscheinlich auch innere Bildung der Schrift zur Folge hatte. Eines dieser Systeme setzte sich schliesslich — und wahrscheinlich recht bald — durch...”). Bij deze benadering valt, zoals uit het zojuist gegeven citaat blijkt, ook meer nadruk op wat men de „innere Schriftform” noemt (en dus niet primair op de uiterlijk vorm der tekens). In concreto wil dit zeggen op het systeem als zodanig, op de intellectuele prestatie, dat men een oplossing vond voor het probleem hoe gesproken klanken zo goed mogelijk via tekens konden worden weergegeven. HELCK acht dit te hoog gegrepen, omdat een dergelijke benadering z.i. een denkkraft en geestelijke inspanning veronderstellen, die niet op zijn plaats is. Het schrift is z.i. aanvankelijk primair een „gebruiksartikel” en niet het voorwerp van diepzinnige denk arbeid, zeker niet waar binnen

het syro-palestijnse gebied verschillende schriften in gebruik waren, die zich goed tot overname leenden.

HELCK is van mening dat het phoenicische alfabeth vóór de 14e eeuw v. Chr. ontstaan moet zijn (op grond van enkele inscripties en omdat de lettervolgorde van het ugaritische alfabeth zijns inziens van het oud-phoenicische afhankelijk is). Aanvankelijk schreef men in Syrië-Phoenicië Egyptisch. Dit bleef — in zijn hiëratistische vorm — tot in de 13e egyptische dynastie (18e eeuw v. Chr.) de haast officiële schrijftaal. HELCK neemt aan dat men ook daarna aanvankelijk nog hiëratistisch bleef schrijven, o.a. voor inheemse administratieve doeleinden (al zijn er uit deze periode geen teksten die dat kunnen bewijzen, wat verklaarbaar zou zijn als men een egyptische schrijftraditie, met de vergangelijke papyrus aanneemt). Het ligt nu z.i. voor de hand vanuit dit gebruik van het hiëratistische schrift de oorsprong van het phoenicische schrift te verklaren, zowel qua systeem als qua tekenvorm. Dit heeft men voorheen ook gedaan, maar zonder veel bewijskracht, omdat men, volgens HELCK, ten onrechte uitging van de traditionele hiëratistische tekenvormen (dit deed ook C. T. HODGE in zijn “The Hieratic Origin of the Ugaritic Alphabet” in *Anthropological Linguistics* 11, 1967, 277-289, die uitgaat van de tekenvormen in de ‘Edwin Smith Surgical Papyrus’ uit de 16e eeuw, de z.g. Hyksos-tijd). HELCK neemt echter aan dat de Phoeniciërs die egyptische tekenvormen als uitgangspunt namen, die ook de Egyptenaren bezigden voor het schrijven van vreemde, buitenlandse woorden en namen: het hiëratistische z.g. „groepenschrift”, ook wel aangeduid als „syllabische orthographie”. Deze schrijfwijze gebruikt normale hiëroglyphen, maar in een ongebruikelijke orthographie, waarbij zwakke consonanten domineren, om daarmee de vocalen der vreemde woorden te kunnen aanduiden. De voorbeelden voor de oudste phoenicische tekens vindt HELCK nu in een reeks hiëratistische tekens bij deze schrijfwijze gebruikt. Na een tabel te hebben gepresenteerd (vgl. fig. 91), die vorm en fonetische waarde der tekens weergeeft, komt hij tot de conclusie dat in ieder geval 16 van de 22 phoenicische tekens gelijk zijn aan hiëratistische uit het „groepenschrift”. T.a.v. de overige is de zaak niet evident, of moeten zelden gebruikte egyptische tekens vergeleken worden. HELCK tekent voorts aan dat de tekenvormen aanduiden dat de ontlening wellicht al tijdens de 18e eeuw v. Chr. plaats vond, en dat de overeenkomsten met teksten uit de administratieve sfeer (boekingen, afrekeningen; ‘Papyrus Boulaq 18’) het grootste zijn, wat zou kunnen wijzen op de aard van de oudste toepassing van het phoenicische schrift. Nadat het phoenicische schrift enige tijd variabel was gebleven (conform de variaties in het egyptische model), bereikte het rond het midden van het 2e mill. v. Chr. een gefixeerde, min of meer kanonieke vorm.

HELCK's bijdrage brengt een nieuw element in de discussie, en heeft de verdienste tekenvormen en fonetische waarden te correleren, daarbij uitgaande van het „groepenschrift”, waarvan men al eerder had aangenomen dat het bevruchtend gewerkt heeft op het ontstaan van het phoenicische alfabeth (vgl. Catalogus „Van Beitel tot Penseel”, p. 26v., 33).

> -	-	-	-	l -	-	-	- r/lú
b -	-	-	- pr*	m -	-	-	- ma
g -	-	-	- k(a)*	n -	-	-	- n
d -	-	-	- d(a)	s -	-	-	- d(e)*
h -	-	-	- h(a)	c -	-	-	- q(a)
w -	-	-	- 'u*	p -	-	-	- p(a)
z -	-	-	-	š -	-	-	-
h -	-	-	-	q -	-	-	- qa*
t -	-	-	- ti°	r -	-	-	- ra
j -	-	-	- i	š -	-	-	- šá
k -	-	-	- kú	t -	-	-	- tà

Fig. 91. De correspondenties tusschen de oud-phoenicische tekens (2e kolom) en de hiëratische tekens uit het groepenschrift (3e kolom), met de fonetische waarde van de laatste (4e kolom) volgens HELCK. De overeenkomst is bij de met een sterretje gemerkte tekens problematisch (het hiëratische teken wordt zelden gebruikt, komt in het groepenschrift niet voor, of is onduidelijk). Bij de twee met een cirkeltje gemerkte tekens moet HELCK aannemen dat een verkorting uit een hiëratisch dubbel-teken het model was voor de Phoeniciërs. Bij het teken *j-i* is opvallend dat het hiëratische model het teken voor de klinker *i* is, en niet dat voor de consonant(ische groep) *ja*. Minder overtuigend is ook de correspondentie *h-š(a)* (in het oud-egyptisch wisselen volgens HELCK *h* en *š*; HELCK wijst ook op de wisselende uitspraak van de duitse *ch*); de weergave *c-q(a)* gaat op in zoverre als woorden met oorspronkelijke *j* met *q(a)* geschreven worden.

Het feit dat niet alle correspondenties die hij aangeeft — zoals HELCK zelf erkent — even overtuigend zijn en dat met enkele zeldzame tekens gewerkt moet worden, alsmede de omstandigheid dat er onder egyptologen nog wel verschil van mening bestaat over de interpretatie van het syllabisch/fonetische „groepenschrift”, maakt ons benieuwd naar reacties van egyptologische zijde. T.a.v. het phoenicische schrift valt op te merken dat de tekenvormen die HELCK in kolom a) van zijn tabel opvoert als zijnde „de

oudste phoenicische lettervormen”, chronologisch en qua vorm nog ver afstaan van de lettervormen die we, op grond van enkele geïsoleerde, oudere syrisch-palestijnse inscripties, voor de periode rond het midden van het 2e mill v. Chr. mogen reconstrueren of postuleren; men vgl. b.v. de tekenvormen bij F. M. CROSS, “The Origin and Early Evolution of the Alphabet”, in *Eretz Israel* 8, 1967, 8*-24* (zelfs als men de z.g. proto-sinatische tekenvormen buiten beschouwing laat). De uiteindelijke standaardvorm der phoenicische tekens rond 1000 v. Chr. mag men niet zonder meer vergelijken met de hiëratische tekens uit de 17e eeuw v. Chr.

*

Een tweede belangwekkende bijdrage tot de reconstructie van de geschiedenis van het alfabeth leverde JOSEPH NAVEH — bekend om zijn publicaties op het gebied van de Noord-West-Semitische epigrafiek, met name zijn *The Development of the Aramaic Script* (1970) — in zijn artikel ‘Some Semitic Epigraphical Considerations on the Antiquity of the Greek Alphabet’ (*American Journal of Archaeology* 77, 1973, p. 1-8). Het griekse alfabeth is, naar algemeen wordt aangenomen, aan het phoenicische ontleend. Het archaische griekse schrift gebruikte 22 west-semitische letters, waarvan er een aantal uitsluitend als klinkers fungeerden, en breidde dit repertoire uit tot 27 door toevoeging van de *upsilon*, *fi*, *chi*, *psi* en *omega*, het zo aanpassend aan de fonetische behoeften. Dit oudste griekse schrift was lapidair (dus niet cursief) van aard, en kende locale variaties (vgl. L. H. JEFFERY, *The Local Scripts of Archaic Greece*, 1961). In de oudste periode hadden de schrijfrichting en de stand der letters zich nog niet gestabiliseerd; men schreef in horizontale regels van links naar rechts of van rechts naar links of *boustrofedon*. De gangbare mening is dat de Grieken het phoenicische schrift in het begin van de 8e eeuw v. Chr. overnamen.

Als dit zo is rijst de vraag waarom dit oudste Griekse schrift — vóór de standarisatie in de 5e eeuw v. Chr. — zo sterk varieert en soms afwijkt van het phoenicische model, dat toch rond 800 v. Chr. reeds enkele eeuwen (sinds de 11e eeuw v. Chr.) zijn standaardvorm had gekregen, zowel t.a.v. de vorm en stand de letters als t.a.v. schrijfrichting. De theorie van een grieks „oer-alfabeth”, oorspronkelijk veel meer conform het phoenicische model, maar later lokaal geëvolueerd, vindt weinig aanhangers meer. Het alternatief is dat men moet aannemen dat de afwijkingen t.o.v. het phoenicische alfabeth tijdens het proces van ontleening en eerste verbreiding ontstonden (8e-6e eeuw v. Chr.) en naar tijd en plaats van voorkomen bepaald zijn. Men heeft ook verondersteld dat de eerste griekse gebruikers het schrift hebben leren kennen in een provinciale, locale phoenicische variant, maar

dit is voor de 8e eeuw v. Chr., gezien de phoenicische standarisatie, onwaarschijnlijk.

NAVEH betoogt nu dat, al lijkt een datum in de 8e eeuw aantrekkelijk — er zijn geen oudere griekse inscripties; deze periode laat een hernieuwde opbloei van Griekenland zien, met handelscontacten met het buitenland — deze palaeografisch gezien veel problemen meebrengt. Hij wil dan ook aanmerkelijk maken dat de overname reeds veel eerder — in de 11e eeuw v. Chr. — plaats vond. Dat zo oude griekse teksten ontbreken is z.i. geen doorslaggevend tegenargument, daar de schrijfvaardigheid en schrijfdrang aanvankelijk zeer beperkt zijn. Men mag aannemen dat de Israelieten het phoenicische schrift ook reeds in de 11e of 12e eeuw v. Chr. leerden kennen in Kanaän, maar toch dateren, aldus NAVEH, op de Gezer kalender na, alle inscripties uit de periode ná 800 v. Chr. Het schrift is aanvankelijk in zeer beperkte kring verbreid geweest en weinig gebruikt, althans op objecten die de eeuwen konden verduren.

Volgens NAVEH kunnen we de bovengenoemde feiten, geldend t.a.v. het oudste griekse schrift, vergelijken met de stand van zaken t.a.v. de kanaänietische inscripties uit ca. 1100 v. C. Zoals F. M. CROSS in zijn 'The Origin and Early Evolution of the Alphabet' (*Eretz Israel* 8, 1967, 8*-24*) heeft aangetoond, zien we in die periode een stabilisatie en standarisatie van het schrift optreden: de pictografische vorm maakt langzaam plaats voor een lineaire; de stand en richting van de tekens wordt gefixeerd (horizontaal, links gericht); de schrijfrichting wordt definitief van rechts naar links, al komt links naar rechts en *boustrofedon* soms nog voor. Het aantal lettertekens stabiliseert zich op 22. Als al deze ontwikkelingen zijn afgesloten is het standaard-phoenicische schrift een realiteit geworden, met als oudste monumentale voorbeeld de inscriptie op de sarcofaag van Ahiram (eigenlijk Ahirom) uit Byblos (ca. 1000 v. C.)¹.

¹) De sarcofaag van Ahiram uit Byblos bevat de tot dusverre oudste phoenicische monumentale inscriptie. Sinds de eerste publicatie door DUSSAUD (1924) heeft men deze tekst op grond van archaeologische overwegingen (vooral de overige vondsten in graftombe no. V uit Byblos) in de 13e eeuw v. Chr. gedateerd. Dit heeft aanvankelijk ook zijn invloed gehad op de datering van de ontstaanstijd van het griekse alfabeth, al leverden de onafhankelijke archeologische gegevens inzake de oudste griekse inscripties steeds meer tegenargumenten. ALBRIGHT in zijn studie 'The Phoenician Inscriptions of the Tenth Century B.C. from Byblos' (*JAOS* 67, 1947, 153-160) pleitte als eerste op palaeografische en taalkundige argumenten voor een datum rond 1000 v. Chr. Deze wordt thans algemeen aangenomen. Wel heeft men nog dikwijls verondersteld dat de met reliefs versierde sarcofaag van Ahiram van ouder datum was; de inscriptie zou er secundair op kunnen zijn aangebracht. Ook deze opvatting moet men nu opgeven, want archeologisch en kunsthistorisch gezien past dit monument ook het beste in de vroege tiende eeuw v. Chr. Vgl. in laatste instantie de analyse van EDITH PORADO, 'Notes on the Sarcophagus of Ahiram' in *Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University* 5 (1973; The Gaster Festschrift), 355-372.

A, α - >, ∇, A	N, ν - √
B, β - ∂, β, 7, 7, ∘)	Ξ, ξ - Ξ
Γ, γ - 7, Λ, >	Ο, ο - ⊙, Ο
Δ, δ - Δ	Π, π - 7, 7
Ε, ε - Ξ, Ξ, β	(Μ) - Μ?
Ζ, ζ - 7, 7, 7	(Φ) - φ, φ
Ζ, ζ - I	Ρ, ρ - 4, 9, 9
Η, η - 目, 目	Σ, σ - 3, 2, 2
Θ, θ - ⊗	Τ, τ - T
Ι, ι - 2, 3, 2, 1	Υ, υ - Υ, Υ, V
Κ, κ - 7, 7	Φ, φ - ⊙, Φ
Λ, λ - 1, J	Χ, χ - √, Ψ, X
Μ, μ - W, W, 7	Ψ, ψ - *, Υ, √

Fig. 92. De oudste griekse lettervormen (met hun standaard-transcripties) naar NAVEH. De vrijwel onveranderde oud-kanaänietische lettervormen vindt hij terug in de (*b*)*èta*, *mu*, *omicron* (met als pictografisch element nog de punt in de cirkel, oorspronkelijk de pupil van het oog van deze semitische *ayin*, „oog”, bij ontbreken van laryngalen door de Grieken als *o* gebruikt) en de *sigma* (in feite een verticaal staande *šin*). De oude vormen kan men gemakkelijk herkennen achter de *delta* (zonder „staart”), *epsilon*, *nu*, *ksi*, *pi*, *qoppa* (reeds vrij spoedig in het griekse alfabeth overbodig geworden; wel opgenomen in het latijnse). Een duidelijk evolutie is te zien bij de *bèta*, waar de eerste vorm, ontleend aan een graffito uit Thera, het meest archaisch is. Volgens NAVEH wordt de oude vorm van de kanaänietische *kaf* gebruikt voor de *chi*, terwijl men voor de *kappa* in de 9e eeuw de toen gangbare phenicische *kaf* ontleende. Iets dergelijks neemt hij aan t.a.v. de *digamma* (F) en de *upsilon*. Hier zou de eerste oude vorm (en plaats in het alfabeth) hebben bewaard, terwijl de *upsilon* later, toen men het vocalen-repertoire invoerde, opnieuw ontleend werd. Het is begrijpelijk dat de volgens NAVEH oorspronkelijke *waw* (consonant) voortleefde in de *digamma* (naar vorm en functie), en de naar vorm en functie nieuwe *upsilon* achteraan het alfabeth werd toegevoegd. Vreemd is dan dat de jongere vorm van de *kaf* de oude plaats en functie van de *kaf* verkreeg, en de qua vorm oorspronkelijke oude *kaf* werd gereserveerd voor de *chi*, die als toevoeging achteraan kwam te staan. Blijkbaar was de fonetische correspondentie met de oorspronkelijke kanaänietische klank bepalend. Maar waarom werd de oude *kaf* niet met de waarde *k* (= *kappa*) gebruikt, en aan de nieuwe de waarde *kh* toegerekend? Overigens is de door NAVEH voorgestelde gang van zaken t.a.v. de *waw* niet zonder meer overtuigend. De oorspronkelijke kanaänietische vorm uit de 11e eeuw — een van boven open (halve) cirkel op een verticaal — is niet zonder meer terug te vinden in de *digamma*, eerder dan in de eerste vorm van de *upsilon*. Alle vormen van beide letters veronderstellen een bepaalde evolutie.

Het oudste schrift der Grieken is duidelijk lapidair en niet cursief. NAVEH stelt nu dat het onbegrijpelijk is, indien de ontlening in de 8e eeuw v. Chr. zou hebben plaatsgevonden, dat zij het elegante cursieve schrift volledig genegeerd zou hebben (al moet hij erkennen dat de oudste griekse inscripties voorkomen op steen en aardewerk in de vorm van graffiti; maar het zijn geen officiële of ceremoniële teksten). Z.i. kozen zij de lapidaire vorm omdat die ten tijde van de ontlening de enig gangbare was. Zijn conclusie is dan ook dat die ontlening veel eerder heeft plaatsgevonden. Een analyse van de lettervormen (vgl. fig. 92) doet hem kiezen voor ca. 1100 v. Chr. Hij constateert dat een aantal archaische griekse letters (*bèta*, *mu*, *omicron*, *sigma*) nog oud-kanaänietische vormen uit die tijd bewaren. De vormen van andere letters zijn vaak herkenbaar als direct afgeleid van die oude vormen. Een nadere analyse van de vormen der verschillende letters adstrueert deze stelling. Hierbij ontmoet NAVEH t.a.v. enkele letters problemen, waarvoor hij een voorlopige oplossing suggereert. Hij neemt aan dat de Grieken na enige tijd (10e-9e eeuw) het gebruik van enkele letters als enkel vocalen invoerden. Binnen het ontleende repertoire waren echter niet voor alle vocalen tekens beschikbaar (zoals de *alef* voor *a* werd benut). Hij neemt aan dat toen opnieuw enkele ontleningen plaats vonden uit de toen in zwang zijnde phoenicische lettervormen. Zo veronderstelt hij dat de Grieken van het begin af de *waw* als consonant *w* (*digamma*) ontleenden, en later, op zoek naar een teken voor de *u* (*upsilon*), daarvoor de latere phoenicische vorm van de *waw* gebruikten. Iets dergelijks neemt hij aan voor de *k* (*kappa*), die typisch de phoenicische vorm uit de 9e eeuw heeft. Deze vorm verklaart hij opnieuw door een secudaire ontlening aan te nemen, die nodig was geworden omdat de oude vorm van de *k* aanvankelijk was gebruikt voor *kappa* en *chi* beide. Toen deze moesten worden gedifferentieerd reserveerde men de oude vorm voor de *chi* en koos voor de *kappa* een jongere vorm. Dit impliceert dat de introductie van nieuwe consonant-symbolen, samen met de introductie van vocalen, pas in een later (2 eeuwen op zijn minst) stadium plaats vond. De ontwikkeling moet, na de eerste ontlening, aanvankelijk zeer traag zijn verlopen, daar men zich behielp met het ontleende alfabeth, ook al was dat niet ideaal voor de weergave van het oude Grieks. Iets dergelijk is niet zonder analogie. De Akkadiërs namen het spijkerschrift over van de Sumeriërs, hoewel dat fonetisch gezien allerm minst geschikt was voor de weergave van hun taal (geen laryngalen; problemen bij de weergave van emfatische consonanten en bij het onderscheiden tussen stemloze en stemhebbende consonanten aan het eind van een lettergreep). Pas na eeuwen werd het spijkerschrift geleidelijk aan de akkadische behoeften aangepast. Iets dergelijks kunnen we ook constateren t.a.v. de

Arameeërs, die het phoenicische schrift zeker al in de tiende eeuw ontleenden, en pas veel later aanpassingen doorvoerden i.v.m. de eigen fonetische behoeften. NAVEH vat zijn visie als volgt samen: „De ver verwijderde Grieken kunnen het semitische alfabeth hebben ontleend, na het in gebruik gezien te hebben bij kanaänietische handelaars, die de aegaeische eilanden bezochten. We kunnen er daarbij mee rekenen dat gedurende lange tijd slechts enkele Grieken in een bepaald gebied (b.v. Kreta, of misschien Thera, waar de meest archaische lettervormen bewaard zijn gebleven) het nieuwe schrift gebruikten, en dat het pas later doordrong tot het griekse vasteland en de andere eilanden”. Het blijft natuurlijk opvallend dat de tekenvormen, na door Grieken te zijn overgenomen, zich volgens NAVEH's theorie in 3-4 eeuwen zo weinig ontwikkeld zouden hebben en dat de variatie t.a.v. stand en schrijfrichting in die periode zou zijn blijven voortbestaan. De palaeografische argumenten die hij aanvoert zijn echter zeer belangwekkend, en zullen zeker aanleiding geven tot nieuwe bezinning. De ontdekking van nog oudere griekse inscripties zou deze discussie in een geheel nieuwe licht plaatsen, maar lijkt gezien de oogst der laatste eeuwen niet waarschijnlijk.

De bestudering der andere schriften uit het oude Nabije Oosten gaat intussen uiteraard ook verder. In aanvulling op de bibliografie, in „Van Beitel tot Penseel” gegeven, kan nu worden gewezen op U. HAUSMANN (ed.), *Allgemeine Grundlagen der Archäologie. Begriff und Methode, Geschichte, Problem der Form, Schriftzeugnisse* (Handbuch der Archäologie), München 1969, waar in deel 2, „Die Schrift und die Schriftzeugnisse”, de voornaamste schriften uit het oude Nabije Oosten behandeld worden (door W. HINZ, op p. 222-227, het elamietische schrift, in de catalogus van de tentoonstelling niet apart behandeld). Meer populaire boeken over de schriften van de oudheid, geschiedenis der ontcijfering e.d. verschijnen geregeld, in verschillende talen. Daarnaast zijn er tal van meer speciale studies over verschillende soorten schriften en aspecten van de schrijftraditie. Van de vele meer specialistische of zich tot één schrift of kultuur beperkende bijdragen noemen we hier twee studies die betrekking hebben op Israel en het Oude Testament: K. GALLING, ‘Tafel, Buch und Blatt’, in H. GOEDICKE (ed.), *Near Eastern Studies in Honor of William Foxwell Albright* (1971), p. 207-223, handelend over schrijfgewoonten en schrijfmaterialen; en het overzichtsartikel van A. R. MILLARD, ‘The Practice of Writing in Ancient Israel’ in *The Biblical Archaeologist* 35, 1972, 98-111. Voor het oude Egypte vindt men een uitermate deskundige gids in het zojuist opnieuw verschenen *Ägyptische Schrift und Sprache* (Handbuch der Orientalistik I, 1, 1; Leiden 1973²; 8vo, 109 p.; fl. 36.—).

Veel discussie is er tegenwoordig over het, in „Van Beitel tot Penseel” niet behandelde oud-perzische schrift, een in wezen syllabisch schrift (36 syllabische tekens, 1 woordddeler en 4 woordtekens voor „koning”, „land”, „provincie” en „Ahuramazda”), gebruikt in het Achaemenidenrijk van de 6e tot de 4e eeuw v. Chr. De discussie spitst zich vooral toe op de vraag naar het ontstaan van het schrift (bewuste creatie of resultaat van een langere ontwikkeling), de innerlijke structuur ervan, en de periode waarin het werd ingevoerd. Bijdragen tot de discussie zijn o.a. W. HINZ, ‘Die Entstehung der altpersischen Keilschrift’, (*Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 1, 1968, 95-98); R. T. HALLOCK, ‘On the Old Persian Signs’ (*Journal of Near Eastern Studies* 29, 1970, 52-55); I. M. DIAKONOFF, ‘On the Origin of the ‘Old Persian’ Writing System and the Ancient Oriental Epigraphic and Annalistic Traditions’ (*Henning Memorial Volume*, London 1968, 98-124); en G. L. WINDFUHR, ‘Notes on the Old Persian Signs’ (*Indo Iranian Journal* 12, 1970, 121-125).

Een samenvattende analyse vindt men nu in W. HINZ’ nieuwe boek *Neue Wege im Altpersischen* (Göttinger Orientforschungen III. Iranica; Wiesbaden 1973), in hoofdstuk I, ‘Zur altpersischen Keilschrift’ (p. 15-38), waar hij o.a. de these van een bewuste introductie van dit schrift door Darius I bepleit.

Naast de Egyptische en de Hittitische hiërogliften — beide in „Van Beitel tot Penseel” behandeld — is nog een hiëroglifisch schrift uit het oude Nabije Oosten bekend: de Urartese hiërogliften. Urartu was een hoog ontwikkelde en machtige staat in het verre oosten van Klein-Azië (de ruïnes van de Urartese steden worden thans zowel op Turks als op Russisch grondgebied aangetroffen), met een bloeiperiode tijdens de 9e en de 7e eeuw v. Chr., toen het rijk een levensgevaarlijke concurrent was van Assyrië. De Urarteeërs maakten voor hun eerste inscripties gebruik van de Assyrische taal en het Assyrisch spijkerschrift (Sarduri I; ca. 850 v. Chr.). Spoedig daarna gebruikte men het in de 9e eeuw v. Chr. ontleende Assyrische spijkerschrift voor de weergave van de eigen Urartese taal, op monumentale inscripties en op kleitabletten. Daarnaast kende Urartu een hiëroglifisch schrift, dat vooral gebruikt werd op zegels en voor opschriften op vaatwerk. Aan dit schrift zijn de laatste jaren, vooral van Russische zijde, enkele studies gewijd. Een samenvattende analyse met poging tot interpretatie biedt nu R. D. BARNETT, ‘The Hieroglyphic Writing of Urartu’, in *Anatolian Studies presented to H. G. Güterbock on the occasion of his 65th birthday* (Istanbul, 1974; Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul no. XXXV) p. 43-46 met pl. XI-XIII en XXIXc.

K. R. VEENHOF

EEN HOERRITISCH LIED TEN GEHORE GEBRACHT

Begin maart verscheen in de wereldpers het sensationele bericht dat in een auditorium van de universiteit van California in Berkeley een oud hoeritisch lied, na meer dan 3000 jaar gereconstrueerd, ten gehore was gebracht. De tekst was na langdurige studie ontraadseld door de hoogleraar voor assyriologie, Mevr. DRAFFKORN-KILMER, en het lied was gezongen door haar collega R. L. CROCKER zich begeleidend op een door Prof. BROWN naar antiek model vervaardigde 11 snarige sumerische harp. Het lied werd getypeerd als een „korte, monofone melodie, met een fijnzinnige, oosterse klankkleur, lijkend op een wiegelied of een liefdeslied”. De inhoud heeft volgens Prof. KILMER betrekking op liefdesrelaties tussen goden, maar kan door onze onkunde van de oude hoeritische woordenschat niet nader worden gedefinieerd.

Gezien de interesse die dit persbericht alom heeft gewekt wil ik er in *Phoenix* iets nader op ingaan. Meer gedetailleerde informatie over de opvattingen die aan Prof. KILMER's uiteindelijke interpretatie ten grondslag liggen ontbreekt nog; hopelijk kan die in een volgend nummer worden verstrekt. De „oplossing” in Berkeley publiek gemaakt kwam echter niet uit de lucht vallen, was zelfs geen echte primeur, en had een lange voorgeschiedenis. Daarover kan wel het een en ander meegedeeld worden.

In 1960 publiceerde (toen nog) ANN KILMER in *Orientalia* 29 een babylonische tekst uit de kassietische tijd, met naar het leek een reeks coëfficiënten gevolgd door een reeks termen, waarin zij terecht muzikale aanduidingen — o.a. namen voor de snaren van de harp en accoorden of intervallen — herkende. Geholpen door het feit dat de engelse assyrioloog O. R. GURNEY haar een ongepubliceerde tekst uit Ur ter beschikking stelde, die de namen van de snaren en andere vaktermen bevatte, kon zij in *Assyriological Studies* 16, 1965, 261vv. het materiaal in verbeterde versie analyseren: 'The Strings of Musical Instruments: their Names, Numbers, and Significance'. De teksten hadden inmiddels ook in de musicologische wereld aandacht getrokken, via bijdragen van Mevr. M. DUCHESNE-GUILLEMIN, die het materiaal in Chicago leerde kennen, en een artikel 'Découverte d'une gamme babylonienne' in *Revue de Musicologie* 49, 1963 publiceerde, en aan Dr. KILMER's studie in *Ass. Stud.* 16 een musicologische appendix toevoegde.

Ook in Engeland werd inmiddels op het materiaal gestudeerd, met name door GURNEY, die naast de reeds genoemde tekst uit Ur de beschikking kreeg over een ongepubliceerd oud-babylonisch fragment uit het British Museum, dat hij in *Iraq* 30, 1968, 229v. uitgaf onder de titel 'An Old Babylonian Treatise on the Tuning of the Harp'. Hij had zich tevens ver-

zeker van de samenwerking met de musicoloog D. WULSTAN, die in een artikel in hetzelfde tijdschrift, 'The Tuning of the Babylonian Harp' (215-228), het tekstmateriaal besprak en musicologisch analyseerde. Gezamenlijk was men inmiddels tot de overtuiging gekomen dat de babylonische harp waarop de teksten betrekking had, bij negen snaren, een zeventonige toonladder kende. Men had de namen van de negen snaren geïdentificeerd (waarbij no. 8 en 9 no. 1 en 2 voor de realisering van een hoger octaaf herhaalden); ze luidden vanaf de „vorste” (een aanduiding gebaseerd op wijze waarop men de harp, met de snaren in verticale stand, hanteerde): „vorste”, „volgende”, „derde, dun”, „vierde” of „Ea-schepper”, „vijfde”, „vierde van achteren”, „derde van achteren”, „tweede van achteren”, „achterste”. Ook had men de namen van 14 intervallen achterhaald (enkele zijn nog qua betekenis ondoorzichtig): 7 hoofdintervallen en 7 tussenintervallen, die namen dragen als „verheffing van de antifoön(?)”, „lied(?)”, „normale”, „derde”, „fluit”, „vierde, . . .”, „aandeel/lot”, „middelste”, „middelste brug”, „gesloten”, „open” enz. Deze intervallen, systematisch gerangschikt naar de beginnoten, omspannen de afstanden tussen 3-5 snaren, die corresponderen met tritonen.

Op grond van deze gegevens kon men theoretisch reeds tot een aantal conclusies komen betreffende toonsoorten, toonladders, intervallen e.d., al was er tussen de musicologen, die zich hierin verdiepten, verschil van mening over soms principiële kwesties. Belangrijk was voorts dat reeds vroeg werd geconstateerd dat de termen die men had geïdentificeerd als namen van intervallen werden teruggevonden in een in Assur ontdekte catalogus van liederen (*KAR* no. 158). Deze catalogus somt een reeks beginregels van liederen op, en voorziet die dan groepsgewijze van een samenvattend onderschrift. Dit heeft steeds de vorm: „x liefdesliederen” (*irātu*) van (het type) *y*”, waarbij de verschillende termen voor *y* gebruikt juist de namen zijn der herontdekte hoofdintervallen, die 4-5 snaren (kwarten en kwinten) omspannen. Dit gebruik van deze termen leidde tot de belangrijke conclusie dat deze termen ook werden gebruikt om toonschalen en toonaarden aan te duiden.

Tijdens deze fase van het onderzoek werd het monumentale deel *Ugaritica V* (1968) gepubliceerd. Dit bevatte o.a. een dertigtal fragmentarische hoeritische teksten in Ugarit gevonden, gecopiëerd en bewerkt door E. LAROCHE. H. G. GÜTERBOCK uit Chicago en H. M. KÜMMEL uit Marburg, die zich beide voor muzikale teksten hadden geïnteresseerd, ontdekten onafhankelijk van elkaar dat in een aantal der hoeritische teksten de nu bekende babylonische namen voor intervallen of toonaarden in een enigszins verbasterde versie terugkeerden. Zij analyseerden het materiaal, en vonden in

het totaal 13 van de 14 babylonische termen terug, terwijl ze op grond van de versie uit Ugarit enkele lezingen en interpretaties van het babylonisch materiaal konden rectificeren: H. G. GÜTERBOCK, „Musical Notation in Ugarit” (*Revue d'Assyriologie* 64, 1970, 45-52); H. M. KÜMMEL, „Zur Stimmung der babylonischen Harfe” (*Orientalia* 39, 1970, 252-263; reageert ook uitvoerig op de eerdere bewerkingen en interpretaties van de „muziekteksten”).

Wat hield het materiaal uit Ugarit in? Dit kan het beste beschreven worden aan de hand van de beste bewaarde — zij het nog niet helemaal complete en uit drie brokstukken samengestelde — tekst. Het tablet (E. LAROCHE in *Ugaritica* V, p. 463v. en 487, spijkerschriftcopie) bevat een hoeritisch lied van vier lange regels, dat blijkbaar handelt over liefde in de godenwereld, met veel herhalingen, vermoedelijk bedoeld als refreinen. Dan volgt een dubbele streep en daaronder volgt een tekstgedeelte van zes regels dat bestaat uit a) enkele onbekende hoeritische woorden; b) de bekende namen voor de intervallen of toonaarden, telkens gevolgd door een getal, variërend van 1 tot 4 of 5, en éénmaal 10. Opmerkelijk is dat de tekst van het „lied” doorgeschreven is, over de rechter zijkant naar de achterzijde van het tablet, zodat de lange regels aan één stuk over voor- en achterkant doorlopen. De „muzikale aanduidingen” bevinden zich op de onderste helft van de voorkant. Tenslotte volgt daar een éénregelig kolofon dat (aangevuld naar de vele andere soortgelijke fragmenten uit Ugarit), luidt: „Dit (is) een lied (in de toonaard) *nīt kibli* (Bab. *nīd qabli*), een *zaluzi* („hymne”, „litanie” (?)) van de goden, afkomstig van (componist) A, neergeschreven door (de hand van) B.” (B. is in dit geval Ammurapi). De „componisten” dragen in de andere kolofons hoeritische namen.

Het grote probleem, waar Prof. KILMER nu een oplossing voor gevonden schijnt te hebben, is hoe men de tekst van het lied correleert met de muzikale notaties (daarbij zo mogelijk de onbekende hoeritische woorden tevens duidend). Uitgaande van de betekenis „interval” kan men de getallen opvatten als aanwijzing dat de twee grensnoten van de interval (die de babylonische lijsten steeds vermelden) *n*-maal moeten worden gezongen, eventueel zelfs alle door de interval omsloten noten. Maar het aantal te zingen noten dat men zo krijgt correspondeert niet goed met het aantal lettergrepen van de „tekst”. Gaat men uit van een betekenis „toonaard” („key, mode”), dan zou men het getal telkens kunnen opvatten als aanwijzing dat het om de *n*-de noot van de interval gaat. Maar waarom dan deze ingewikkelde notatie en hoe past dit bij het geval 10? GÜTERBOCK, die deze verschillende mogelijkheden aftast, wijst er nog op dat in alle bewaarde kolofons steeds als enige de „toonaard” *nīt kibli* wordt genoemd, wat afsteekt naast de

variëteit in de muzikale notatie in de tekst zelf en in de liederencatalogus uit Assur.

ANN DRAFFKORN KILMER heeft uiteraard ook kennis genomen van het materiaal uit Ugarit en de studies van KÜMMEL en GÜTERBOCK. Dit bracht haar ertoe een samenvattende analyse van materiaal en problemen te schrijven onder de titel 'The Discovery of an Ancient Mesopotamian Theory of Music' (*Proc. American Phil. Soc.* 115, 1971, 131-149). Zij refereert hier ook de musicologische discussie tussen D. WULSTAN, Mevr. DUCHESNE GUILLEMIN ('La Théorie des métaboles musicales', in *Revue de Musicologie* 55, 1969, 3-11) en KÜMMEL. De discussies handelen over de vraag waar de halve tonen een plaats vinden in de toonladder, over de vraag of de babylonische toonladder vergelijkbaar is met de Lydische, en of er sprake is van een stemmen van de harp volgens een Pythagorese reeks (WULSTAN verbindt hieraan een beschouwing over de intrinsieke samenhang tussen het systeem van de door de Babyloniërs *išartum*, „normaal”, genoemde toonaard en de volgens griekse opvatting door de planeten voortgebracht tonen („harmonie der sferen”) en de volgorde van de namen van de dagen, eveneens aan de planeten ontleend). Mevr. DUCHESNE-GUILLEMIN is het op vele punten met WULSTAN oneens, en acht het gebruik van de griekse muziektheorie ter verklaring van de babylonische teksten een gevaarlijk anachronisme. Zij vestigt er de aandacht op dat, volgens haar analyse, de babylonische toonladder in wezen vergelijkbaar is met onze toonladder in c-groot. KÜMMEL vindt het onjuist van „intervallen” te spreken, omdat z.i. de babylonische termen alleen de positie van de desbetreffende snaren en het aantal tussenliggende snaren aanduiden, een geen akoustisch bepaalde intervallen. Hij geeft de voorkeur aan de term „dubbele stop”. Zij moet echter erkennen dat zij, evenmin als schrijver dezes, in staat is de finesses van de musicologische discussie te volgen.

Vervolgens biedt zij het Ugaritische materiaal, met de voorgestelde verbeteringen op grond daarvan in de babylonische teksten aan te brengen. Zij bestudeert voorts die hoeritische termen in de musicologische onderschriften der ugaritische teksten, die niet te identificeren zijn met de uit babylonische teksten bekende namen van snaren en intervallen. Veel blijft hier echter onzeker. Op grond van haar suggesties biedt zij een hypothetische vertaling van een samengesteld onderschrift. Het zou kunnen luiden: „Ik wil de... bezingen. Middelste (interval) 3 (maal?), vierde (interval) 1 (maal?),... brug van de normale (interval) 10 (maal?), ik doe het langzaam(?); derde (interval) 4 (maal?), „lied(?)” (-interval) 1 (maal?), derde (interval) 2 (maal?), „lied(?)”(-interval) 1 (maal?), derde (interval) 2 (maal?), vierde (interval) 2 (maal?)...”. Als dit in principe juist

is, zou een dergelijk onderschrift kunnen helpen bij de reconstructie van de werkelijk gespeelde muziek.

Tenslotte stelt zij de vraag aan de orde hoe oud deze muzikale terminologie en notatie kan zijn. Het lijkt waarschijnlijk dat het babylonische materiaal een oudere, sumerische pendant had. De muziek was immers diep geworteld in de mesopotamische cultuur. Afbeeldingen (o.a. op zegels en in inlegwerk, zoals de standaard van Ur), muziekinstrumenten en teksten uit het 3e mill. v. Chr. leggen daar getuigenis van af. Reeds in de oudste lijst van beroepen, daterend uit het eerste begin van het 3e mill. v. Chr. (de z.g. Vroeg-dynastieke Lu-lijst A, gepubliceerd in *MSL* 12, 1969, p. 11, regels 77v.) komen de muzikant en de *balag*-speler voor. In latere recensies van deze lijst neemt het aantal termen voor muzikanten en muziekinstrumenten belangrijk toe. Dr. DRAFFKORN-KILMER wijst er ter adstructie van de noodzaak, in het sumerische materiaal naar musicologische gegevens te zoeken, op dat in de liederen-catalogus uit Assur alleen al acht typen sumerische liederen genoemd worden. Zij citeert voorts een aantal passages uit sumerische literaire werken waar sprake is van zeven muziekinstrumenten of van *tigi-7*(-muziek), wat eventueel zou kunnen betekenen „instrumentale muziek volgens een zeventonige toonladder”. Hoe veelzijdig het muzikale bedrijf reeds ca. 2000 v. Chr. was kan men aflezen uit een hymne, waarin koning Šulgi van Ur — een type van de ideale koning — zijn vele talenten en kundigheden bezingt, waartoe ook de muziek behoort: „Ik Šulgi, koning van Ur, legde mijzelf ook toe op de muziek. Niets ervan was te ingewikkeld voor mij. Ik bekwaamde mij in volle diepte en breedte in de volmaakte muzikale beheersing van *tigi*- en *adab*-composities, van de *šukar*, om het vertoornde hart te bedaren. Hen (de instrumenten?) toebereidend (?) vernielde ik niets. Met toeleg en inspanning leerde ik mij de regels ervan. Ik leerde de mooie klank van het 30(?)-snarige instrument en van *sammû*-lier, het 30(?)-snarig instrument en de grote *šaša*, het „hart” van de muziek. De *algar* en de *sabîtum*, behorend tot 's koning riten, hun vingerwerk leerde ik de heraut(?). Ik leerde hoe de snaren van de *mirîtum* te tokkelen, de *urzababa*, de *harhar*-snaren, de *zanarû*, de „grote hond”, de *gišdim*, die klinkt als de (schreeuw van de) bootsman. Een zoon van een musicus, met zuivere hand, vervaardigde ze voor mij. Het *gudi*-instrument, nooit door mij bespeeld, toen het... voor mij werd gebracht, ried ik zijn geheim. Iets wat ik nooit in handen had gehad kon ik speelklaar maken. Mijn hand faalde niet de snaren te spannen en te ontspannen...” (vgl. G. R. CASTELLINO, *Two Šulgi Hymns* (B, C) (Roma 1972, p. 47v.; cf. p. 16: “We find here the most comprehensive list of musical instruments,

and musical terms yet met with in literary texts up to date, and for such an old period”).

GÜTERBOCK eindigt zijn bovengenoemde bijdrage als volgt: „Het is te hopen dat de specialisten een oplossing zullen vinden. In dit artikel konden we niet meer doen dan hun aandacht vestigen op dit nieuwe materiaal, dat in ieder geval een ding zeer duidelijk maakt: dat de Hoerrieten vertrouwd waren met de babylonische muziek. Waren zij de tussenschakel bij de verbreiding ervan naar het westen, zoals zij dat ook waren voor bepaalde mythen?“. Ook Dr. DRAFFKORN-KILMER in haar laatste bijdrage is nog niet in staat op basis van de muzikale aanwijzingen in de hoerrietische teksten uit Ugarit te komen tot een theorie op basis waarvan gepoogd kan worden deze oude liederen opnieuw te laten klinken. De eersten die dit probeerden waren GURNEY en WULSTAN uit Oxford. Op het assyriologen-congres van 1971 werd een tape afgedraaid, waarop het bewuste hoerrietische lied werd uitgevoerd door een vocaal-kwartet, begeleid op harp en trommel. Het was een contrastrijke, sterk rythmische, soms wat aetherisch aandoende melodie. Hoe zij de stap van de theorie naar de praktijk, van de beschrijving naar de uitvoering gedaan hebben is mij niet bekend. Wellicht wordt een verantwoording hiervan gegeven in WULSTAN's artikel 'The Earliest Musical Notation', in *Music and Letters* 52, 1971, p. 365-382, dat schrijver dezes niet onder ogen heeft gehad. De uitvoering in Los Angeles was dus geen absolute primeur, maar wel met meer publiciteit omgeven. We hopen in een volgend nummer te kunnen mededelen welke oplossing Dr. DRAFFKORN-KILMER en haar musicologische collega's hebben gevonden voor de praktische muzikale vragen.

Overzicht van de musicologische teksten

- 1) Tablet uit Ur, geïdentificeerd als 32e tablet, kolom I, van de lexicale serie *Nabnītu*. Somt eerst de 9 snaren op, met hun sumerische en babylonische namen, en bevat fragmenten van de reeks namen voor 'intervallen'.
- 2) Tablet uit de kassietische tijd, met volgens de reconstructie 28 regels tekst. Somt tweemaal de 14 'intervallen' op, wier namen telkens worden voorafgegaan door de twee snaren die de 'interval' omspannen; deze worden eerst met nummers aangeduid (b.v. regel 6': „2, 4 = snaar-(combinatie): middelste brug”), en vervolgens volledig omschreven (b.v. regel 20': „tweede snaar, snaar „Ea-schepper” = 2, 4 = snaar-(combinatie): middelste brug”).
- 3) Tablet uit het British Museum betreffende het stemmen van de harp. Het bewaarde gedeelte bevat twee paragrafen. De eerste bevat het vol-

gende voorschrift: „Als (de stemming) van de harp ‘interval’ (toonaarde(?) x is, en ‘interval’ y is niet zuiver/helder, verander dan snaar z en ‘interval’ (toonaard?) y wordt zuiver”. De tweede paragraaf geeft voorschriften van de volgende aard: „Als de (stemming van de) harp ‘interval’ (toonaard?) w is en je speelt een onzuivere ‘interval’ x, verander dan snaar y en de harp is dan (gestemd) in (toonaard?) z”. De verschillende ‘intervallen’ en snaren verschijnen hierbij volgens een vast schema. De ‘intervallen’ verspringen volgens het schema 1-6, 7-3, enz. (§ 1) en 1-7, 2-6, enz. (§ 2). De te veranderen snaar is telkens die welke als beginsnaar van de volgende ‘interval’ fungeert (§ 1), of die welke de intervallen w en x gemeenschappelijk hebben (§ 2). Volgens WULSTAN is hieruit af te leiden dat § 1 aanwijzingen bevat voor een reeks demodulaties (“tune down”) en § 2 voor modulaties (“tune up”), uitgevoerd door omstemmen van één van de twee snaren van een tritoon.

- 4) Hoerrietische tekst uit Ugarit. Na de tekst der „liederen” begint de muzikale notatie; regel 4 daarvan in het best bewaarde exemplaar luidt b.v.: *zirte 1 šahri 2 šaššate 4 irbute 1 natkabli 1 šahri 1*. Alle termen zijn uit babylonische teksten bekend als namen van ‘intervallen’, resp. *š/zirde, šēru, šalšatu, rebūtu, nīd qabli, šēru*, en numeriek uitgedrukt is de volgorde 6a, 7a, 1a, 2a, 3a, 7a (waarbij a aanduidt dat het tussenintervallen zijn) als men, met WULSTAN de *išartum*-stemming/toonaard als no. 1 beschouwt.

K. R. VEENHOF

KORTE BERICHTEN

Een Ammonieische inscriptie

In *Phœnix* 18, 1-2, p. 171v. werd de aandacht gevestigd op de z.g. ‘Ammān citadel inscriptie’, de eerste ammonietische tekst van enige omvang. Archeologisch onderzoek in Jordanië heeft thans een tweede inscriptie van behoorlijke lengte aan het licht gebracht, zoals blijkt uit mededelingen in de *Newsletters* van de American Schools of Oriental Research nos. 7, 8 en 10 van 1972/73, die wij hier kort samenvatten.

De inscriptie werd gevonden bij archeologisch onderzoek van *Tell Siran*, vlakbij Ammān, waar de archeologie-studenten van de Universiteit van Jordanië, aan de rand van hun campus, veldervaring kunnen opdoen. Op de top van de tell vond men in ‘square one’ in het onderste niveau op de rotsbodem een bronzen flesje van 10 cm lengte. Het was gesloten met een bronzen stop, die was vastgezet met behulp van een door flessehals en stop geslagen klinknagel. De fles bleek, na met veel moeite te zijn geopend, een zwarte massa te bevatten met daarin groene schilfers, resp. de resten

van organische materie (o.a. gerste- en tarwekorrels, en zaden van andere gewassen), en van een totaal vergaen voorwerp gemaakt van koper met een loodlegering (door spectraalanalyse onderscheiden van het materiaal van de fles zelf, die vervaardigd was uit een koper-lood-tin-legering).

Op de buik van de fles staat een inscriptie van 92 letters, gaaf bewaard in het brons. De tekst die volgens de mededelingen uit de 7e-6e eeuw dateert (stratigrafisch of op grond van palaeografische argumenten?), en die zal worden uitgegeven door Dr. F. ZAYADINE en Prof. F. M. CROSS, „beschrijft een voltooide onderneming of werkstuk van koning Ammi-Nadab ben Pudiël voor zijn ammonietisch territorium in de 7e eeuw v. Chr.” (Newsletter no. 8).

Uit het tijdens het gereedmaken van dit nummer van Phœnix verschenen tijdschrift *The Biblical Archaeologist* 37/1,1974, kunnen we de boven gegeven informatie aanvullen, dankzij het artikel ‘The Works of Amminadab’ door H. O. THOMPSON en FAWZI ZAYADINE (p. 13-19). Dit artikel bevat een facsimile van de copie van de inscriptie, die men als volgt kan transcriberen:

1. *m^cbd^c mndb mlk bn^cmn*
2. *bn bsl'l | mlk bn^cmn*
3. *bn^cmndb | mlk bn^cmn*
4. *hkrm | wb | gnt | wb'thr*
5. *w'sbt*
6. *agl wylmh*
7. *bywmt rbm wbsnt*
8. *rhqt*

Deze regels worden al volgt vertaald:

„De werken van ^cAmminadab, koning der Ammonieten / de zoon van Hišsal-'El, koning der Ammonieten / zoon van ^cAmminadab koning der Ammonieten / : de(ze) wijngaard en de(ze) tuinen en de(ze) 'thr / en cisternen. / Moge hij juichen en blij zijn / gedurende vele dagen en lange jaren.”

De auteurs veeronderstellen dat de grootvader ^cAmminadab uit regel 3 gelijk is aan de vorst van die naam, voorkomend op een cylinder van Assurbanipal, en te plaatsen rond 667 v. Chr. De eerste ^cAmminadab zou dan rond 600 v. Chr. geregeerd kunnen hebben; hij wordt wellicht genoemd op een fragmentarische inscriptie (de ‘Ammantheater-inscriptie’). Voor de inhoud verwijzen ze als parallel naar Prediker 2:4. Te noteren valt dat de Ammonieten aangeduid worden als de „zonen van Ammon”. De naam Hišsal-'El betekent „El heeft verlost” (hi. van *ns'l*).

Aan de recente literatuur over de Ammonieten kunnen worden toegevoegd: S. H. HORN, 'The Crown of the King of the Ammonites' in: *Andrews University Seminary Studies* 11, 1973, 170-180 en pl. xvii-xx (veel archeologisch materiaal); en P. BORDREUIL, 'Inscriptions sigillaires ouest-sémitiques. I. Epigraphie ammonite', in *Syria* 50, 1973, 181-195. Een definitieve publicatie van de nieuwe inscriptie, met bestudering van het palaeografisch materiaal zal verschijnen in het *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*.

Anšan geïdentificeerd

Tijdens Amerikaanse opgravingen o.l.v. W. M. SUMNER te *Tall-i-Malyān* in de Fars in Iran kwamen enkele beschadigde beschreven bakstenen aan het licht, met een tot dusverre vrijwel onbekende inscriptie van de Elamietische koning Hutelutuš-Insušinak (twee incomplete exemplaren waren bekend uit een privé-collectie). Deze baksteen-inscripties werden ter identificatie en ontcijfering gestuurd aan Prof. ERICA REINER van het Oriental Institute in Chicago, die de tekst, voor zover bewaard las en vertaalde. In de *Revue d'Assyriologie* 66, 1972, 61vv. publiceerde spoedig daarop M. LAMBERT in een artikel getiteld 'Hutélutush-Insushinak et le pays d'Anzan' een gaaf bewaarde inscriptie van 67 regels, aangebracht op twee korte zijden van een baksteen van 33 bij 33 bij 6 cm, deel uitmakend van een particuliere collectie, en volgens informatie afkomstig uit de streek „tussen Shiraz en Persepolis”. Deze inscriptie eindigt met de woorden: „en te Anšan heb ik ontworpen en gebouwd uit baksteen de *tarin*-tempel (= de tempel van het verbond) van (de goden) Napiriša, Kiririša, Insušinak en Simut.” Onmiddellijk werd duidelijk dat de fragmenten uit *Tall-i-Malyān* een zelfde soort inscriptie bevatten, waarbij helaas het slot, met de vermelding van bouwactiviteit van de koning in Anšan weggebroken was. Hiermee was de identificatie van deze tell met het oude Anšan een feit.

Deze identificatie is van grote betekenis, omdat Anšan in de geschiedenis van Iran, van het 3e millennium tot het einde van de 6e eeuw v. Chr., een belangrijke rol speelt. De stad is aanvankelijk vooral bekend als een politieke macht waarmee opeenvolgende mesopotamische koningen sinds de oud-akkadische tijd (24e eeuw v. Chr.) in conflict komen. Maništusu, Gudea, Šulgi, Ibbi-Sin (beide van Ur III), Šu-ilišu van Isin en Gungunum van Larsa vermelden Anšan (stad of land) onder hun militaire successen. Bij de ondergang van Ur III ging de laatste koning, Ibbi-Sin, „gevankelijk naar het land Anšan”, vanwaar Šu-ilišu van Isin, enkele decennia later het beeld van de maangod Nanna, de stadsgod van Ur, terughaalde. Reeds in de 19e eeuw v. Chr., en daarna vooral tijdens de elamietische bloeiperiode

tussen ca. 1300 en 1100 v. Chr., en tijdens het nieuw-elamietische rijk in de 8e-7e eeuw v. Chr., ontmoeten we de woorden „koning van Anšan en Susa” als belangrijk element in de koningstitulatuur van Elam. De oudste vorsten van de Persis, Teispes en Cyprus I, noemen zich „de grote koning, de koning van de stad Anšan” (7e eeuw v. Chr.) en een eeuw later noemt ook Cyrus de Grote, die het medische juk afwerpt, zich „koning van Anšan”, zijn herkomst en oorspronkelijke machtsgebied daarmee aanduidend. De eerste Achaemeniden blijven de titel voeren, tot de troonsbestijging van Darius I (522 v. Chr.).

Het is duidelijk dat de opgraving van deze oude, roemruchte stad vol verwachting wordt tegemoet gezien. De dominerende positie en de lange geschiedenis ervan bieden veelbelovende perspectieven. Tijdens de eerste campagne werd op twee plaatsen de spade in de grond gestoken. In het eerste opgravingsgebied stootte men spoedig op lagen uit de elamietische bloeiperiode (laatste kwart 2e millennium v. Chr.). Tot de vondsten behoren o.a. 40 elamietische spijkerschriftteksten. In het tweede areaal bereikte men lagen uit het eerste kwart van het 2e millennium v. Chr., toen de stad haar grootste bloei beleefde en een omvang had van ca. 150 ha., en een gebied met rond 70 stadjes en dorpen beheerste. In nog oudere lagen kwamen in een gebouw van 16 bij 20 meter een zevental proto-elamietische tabletten aan het licht, een nieuw bewijs voor de grote uitbreiding van de z.g. proto-elamietische beschaving, die hier reeds vroeg in het 3e millennium v. Chr. geattesteerd is (vgl. ook *Phœnix* 18, 1972, 166v.).

Tall-i-Malyān ligt 46 km ten noorden van Shiraz, d.w.z. enkele tientallen kilometers ten westen van Persepolis, in een vallei in de Zagros. Dit betekent meer dan 400 km ten zuid-oosten van Susa, en veel zuidelijker dan men doorgaans had verondersteld. De stad ligt in de Fars, en dit maakt het begrijpelijk dat de oudste perzische koningen zich „koning van Anšan noemen.

BOEKENNIEUWS

Peoples of Old Testament Times is de titel van de nieuwe verzamelbundel uitgegeven voor de Society for Old Testament Study door D. J. WISEMAN (Clarendon Press: Oxford University Press, 1973, 8vo, geb., xxii + 402 pag., 8 pl.; prijs £ 5.50). Met deze editie zet de Society een goede traditie voort: het uitgeven van handboeken ten dienste van de oud-testamenticus (maar zeker niet van hem alleen), waarin op een overzichtelijk en betrouwbare wijze, vaak moeilijk bereikbare en over tal van grotere en kleinere publicaties verspreide informatie geschift, samengevat en geïnterpreteerd wordt. Dit deel kan men zien als een soort vervolg op het in 1967 bij de-

zelfde uitgever verschenen, door D. WINTON THOMAS geredigeerde *Archaeology and Old Testament Study*. Volgens de daar met succes toegepaste formule heeft men een aantal zeer deskundige auteurs bereid gevonden ieder één van de vele volken en volkjes, die binnen de oud-testamentische horizon vallen, te behandelen. Essentiële historische informatie (tekstmateriaal en archeologische gegevens) over elk daarvan wordt in overzichtelijke bijdragen van enkele tientallen pagina's, soms met kaarten en plattegronden, en steeds met uitvoerig notenmateriaal en een bibliografie, goed toegankelijk gemaakt. Het boek bevat, na een algemene inleiding door de editor dertien hoofdstukken: Hebreëen (H. CAZELLES); Kanaänieten (A. R. MILLARD), Filistijnen (K. A. KITCHEN), Egyptenaren (R. J. WILLIAMS), Amorieten (M. LIVERANI), Arameeërs (A. MALAMAT), Assyriërs (H. W. F. SAGGS), Babyloniërs en Chaldeeën (W. G. LAMBERT), Hittieten en Hoerrieten (H. A. HOFFNER), Moabieten en Edomieten (J. R. BARTLETT), Phoeniciërs (D. R. AP-THOMAS), Arabieren en Ethiopiërs (A. K. IRVINE) en Perzen (G. WIDENGREN). Het spreekt vanzelf dat daarbij dat wat voor het Oude Testament speciaal van belang is extra accent krijgt, maar dat betekent niet dat geen min of meer afgerond beeld wordt ontworpen van volk en cultuur. Het is vooral nuttig dat ruime aandacht wordt geschonken aan de kleinere volken, die Israëls onmiddellijke burens waren — Filistijnen, Arameeërs, Moabieten, Edomieten en Phoeniciërs; de Ammonieten worden alleen niet afzonderlijk behandeld — die in de grote, samenvattende geschiedenissen van het oude Nabije Oosten vaak onvoldoende uit de verf komen. Ook het hoofdstuk van LIVERANI over de Amorieten is van groot belang, omdat de auteur de gecompliceerde gegevens en veelheid van opvattingen op heldere en indringende wijze integreert in een historische visie. Het komt de eenheid van conceptie ten goede dat alle auteurs uitgaan van eenzelfde chronologie (die van de tweede editie van de *Cambridge Ancient History*). Een chronologische tabel, en uitvoerige indices van geciteerde bijbelplaatsen en niet-hebreeuwse woorden completeren dit zeer geslaagde boek.

Documents araméens d'Égypte van de hand van PIERRE GRELOT (Les Editions du Cerf, Paris 1972, 8vo, 552 pag., ca. fl 55.—), verschenen in de in *Phœnix* reeds vaker aangekondigde serie 'Literatures anciennes du Proche-Orient' (deel 5) is eveneens een zeer welkome uitgave. De laatste decennia zijn getuige geweest van een hernieuwde interesse voor de aramese documenten uit Egypte. Deze was in eerster instanties gericht op de papyri uit Elephantine, maar betrof ook de collectie aramese teksten uit de kanselarij van de perzische satraap Aršāma (door G. R. DRIVER uitgegeven onder de

titel *Aramaic Documents of the Fifth Century*), en de z.g. Hermopolispapyri (uitgegeven door E. BRESCIANI en M. KAMIL onder de titel *Le lettere aramaiche di Hermopoli*). In een bijdrage (in *Phoenix* 16, 1970, 310-327) hebben we een overzicht gegevens van stand van zaken t.a.v. het onderzoek op dit moeilijke maar boeiende gebied. Veel artikelen en monografieën (van YARON, PORTEN en MUFFS e.a.) hebben enorm bijgedragen tot de interpretatie der teksten en een reconstructie van de historische, religieuze, culturele en taalkundige realiteit. GRELOT heeft nu deze nieuwe fase van onderzoek voorlopig afgerond door de uitgave van een integrale vertaling (met commentaar, noten en inleiding) van alle originele documenten (inclusief een nieuwe, in 1970 gepubliceerde papyrus uit Elefantine). Hiermee heeft hij de originele documenten in een moderne bewerking toegankelijk gemaakt en zo a.h.w. het in 1923 verschenen standaardwerk van A. E. COWLEY, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.* (kort geleden herdrukt) up to date gebracht. Zijn editie omvat nu 106 teksten en bovendien een nieuwe bewerking van de geschiedenis en de spreuken van de wijze Achiqar, waarvan het oudste manuscript gevormd wordt door een papyrus uit Elefantine. De aldaar ook aangetroffen aramese versie van de Bisutun-inscriptie van Darius is niet opgenomen, daar deze qua origine en inhoud buiten het bestek van dit boek valt. GRELOT's editie is zeer systematisch van opzet, doordat hij de vertaling der originele documenten weet te integreren in een cultuurhistorische benadering van zijn materiaal. De kern van het boek omvat 11 hoofdstukken, die achtereenvolgens behandelen: 1. Joden en Arameeërs in Egypte (koloniën, schrijvers, taal, documentatie); 2. Het dagelijkse leven; 3. Privé-correspondentie; 4. De geschiedenis van een joodse familie; 5. Een tweede familie-geschiedenis; 6. Bestuurlijke documenten; 7. De zorgen van een satraap; 8. De heidense religies; 9. De joodse religie; 10. De geschiedenis en wijsheid van Achiqar; 11. De eigennamen. In de inleidingen en het commentaar bij de teksten komen alle belangrijke vragen aan de orde, terwijl uitvoerige indices (antieke schrijvers; bijbelplaatsen; geografische namen; eigennamen; analytische index), samen met kaarten, plattegronden en tabellen met omvangrijke en ingewikkelde materiaal goed toegankelijk maken.

In dezelfde serie als het vorige boek verscheen in 1973 *Le Code de Hammurapi* van de hand van A. FINET (8vo, 155 pag.; fl. 22,50). Het is een nieuwe vertaling van de befaamde 'codex', die ongetwijfeld in een lacune voorziet. De laatste goede, gecommunariëerde editie van de 'codex' is die van DRIVER en MILES van 1956 (2nd edition), in twee omvangrijke delen. Weliswaar zijn er daarnaast diverse vertalingen beschikbaar, maar de tekst

vraagt voor goed verstaan, ook door de niet-assyrioloog, meer dan een enkele vertaling. Nadat R. BORGER in zijn *Babylonisch-Assyrische Lesestücke* in 1963 een up to date transcriptie van de tekst had gegeven is nu tien jaar later deze bewerking gereed gekomen. FINET's editie bevat een beknopte inleiding over Hammurapi en zijn tijd, met nadruk op de sociale omstandigheden (p. 7-17), over de tekst (behalve de monumentale stèle zijn er fragmentarische duplicaten bekend op steen en tabletten van ouder en jonger datum met brokstukken van de codex) en over de problemen van vertaling (p. 25-30, met belangwekkende opmerkingen o.a. over de moeite van het vertalen bij het ontbreken van een volledig uitgekristalliseerde vakterminologie, waardoor termen verschillende betekenisnuances kunnen hebben, en „gewone” woorden in een technische zin worden gebruikt). Dan volgt de vertaling van pro- en epiloog en de bepalingen zelf. FINET vertaalt de „wetten” groepsgewijze, naar materiële samenhang, en laat de vertaling steeds volgen door korte filologische notities (lezing, interpretatie en betekenis van omstreden woorden; weergave van de letterlijke betekenis van „dynamisch-equivalent” vertaalde passages), door korte opmerkingen over de betekenis of implicaties van een zin, en door een korte samenvattende analyse van de betekenis en functie van de behandelde paragrafen. Een „lexique”, waarin namen en vaktermen worden verklaard besluit deze editie.

FINET's uitgave kan een succes worden genoemd. In zijn beknoptheid biedt hij vrijwel alles wat voor goed vertalen en goed begrip essentieel is. De vertaling — ondanks alle studies over de codex nog steeds een moeilijke opgave — is zeer verzorgd, de verklarende opmerkingen zijn goed gekozen en ad rem. Ieder die voor dit cultuurhistorische monument belangstelling heeft, en wie als beginnende of meer gevorderde student in het Akkadisch deze „codex” gaat lezen, zal er met profijt gebruik van maken. Als het de recensent vrij staat enkele kritische opmerkingen te maken, dan zou hij naar voren willen brengen dat z.i. de inleiding en het commentaar hier en daar wat uitvoeriger hadden kunnen zijn, met wellicht wat meer verwijzingen naar de literatuur. Enkele letterlijke citaten uit andere mesopotamische „codices”, die frappante parallelen leveren bij bepaalde paragrafen, of uit brieven of rechtsoorkonden, die gelijke of verwante zaken aan de orde stellen, zouden zeer instructief zijn geweest (ik denk b.v. aan de brief YOS 2,32 bij § 32; of Edict van Ammişaduqa § 20 bij § 117, etc.). De auteur heeft hier vermoedelijk gezien opzet en omvang van af moeten zien (via verwijzingen naar de lexica kan men deze parallelen trouwens wel op het spoor komen). Een ander punt is dat m.i. de varianten in de verschillende manuscripten soms wat meer aandacht hadden kunnen ontvangen. Vooral de lezingen van wat bij BORGER ms. V is en van de tekst uitgeven door

FINKELSTEIN in *JCS* 21, 39vv. hadden wellicht vollediger kunnen worden verwerkt. Ook al zijn ze vermoedelijk niet steeds een verbetering of origineel, ze zijn in ieder geval dan de oudste commentaar op de wetten. Zo valt het op dat FINET bij § 179 onder *e* de variant van V vermeldt, maar in § 171 niet boekt dat hetzelfde manuscript het zinsdeel „(et) inscrit pour elle sur une tablette” weglaat. Ook de varianten bij § 4, 10, 27, 33, 34 (weglating van „a livré un soldat contre redevance”) e.a. zouden vermelding hebben verdiend. Ook is het m.i. jammer dat niet vermeld wordt dat enkele OB teksten bepaalde groepen paragrafen laten voorafgaan door een soort rubriek-opschrift; ze zijn bewaard voor § 26(-35), § 36(-?), § 117 (-119) en § 120(-?). Vooral het tweede geval is interessant, omdat na het opschrift „bepalingen inzake akker, tuin en huis”, in § 36 een van de weinige apodictisch geformuleerde paragrafen volgt, als een soort koninklijk decreet dat de volgende reeks bepalingen domineert: „Akker, tuin en huis... mogen niet verkocht worden”. Tenslotte: het is jammer dat de tweede kaart achterin niet geheel beantwoordt aan de hoge kwaliteit van het boek (drukfouten: Kirkur, Dibbat, Uruck; verkeerde localisatie: Umma, Babylon, terwijl de lezer ook niet steeds duidelijk is welke naam bij welke stip behoort). Ondanks de enkele bezwaren, deels een persoonlijke visie, is FINET's boek een geslaagde en zeer welkome uitgave.

K. R. VEENHOF

